

UDK: 811.163.41.09 Nenadić I. A.

Radoslav ROTKOVIĆ (Herceg Novi)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

UVOD U IZUČAVANJE JEZIKA BOKOKOTORSKIH PRIKAZANJA S POSEBNIM OSVRTOM NA JEZIK IVANA ANTUNA NENADIĆA*

Autor daje osnovne osobine jezika bokokotorskih prikazanja, s posebnim osvrtom na jezik Ivana Antuna Nenadića. Jezik prikazanja upoređuje s crnogorskim primorskim i katunskim govorima te s jezikom starijih pisaca naših, u prvom redu vladike Danila. Autor je pažnju obratio na **grafiju, pravopis, akcenatske znake** u jeziku prikazanja, konsonantske grupe, zamjenu jata, padežni sistem, glasovne alternacije, Nenadićev pogled na jezik i pravopis, odnos jezika prikazanja prema dijalekatskoj osnovi njihovih pisaca i prepisivača, odnos toga jezika prema starijem jezickome nasljeđu – i hrvatskome i crnogorskom, različite uticaje na jezik Ivana Antuna Nenadića, neke tipične sintaksičke osobine i sl.

Ključne riječi: *prikazanja, crnogorski govori, crnogorski jezik, grafija Ivan Antun Nenadić*

Predmet izučavanja

Bokokotorska skupina crkvenijeh drama (prikazanja) sadrži 24 domaća i jedan prevedeni tekst, različite strukture, od monologa do razvijene radnje. Tu je takođe veliki broj pjesama pasionske sadržine,¹ među kojima su i neke iz najstarijega, *Pariškog kodeksa* iz 1330. godine.

* Rad predstavlja dio disertacije Radoslava Rotkovića *Oblici i dometi bokotorskih prikazanja*, odbranjene 28. II 1979. Vodeći računa o činjenici da je većina od 24 rukopisa bokokotorske skupine ili prepisana sa dalmatinskih predložaka ili su ih ovđe sastavili dalmatinski svještenici, budući da je katolički kler cirkulisao duž čitave istočne obale Jadrana, autor se u disertaciji prvo bavio analizom odakle je što preuzeto, pa onda ispitivanjem da li tu ima nešto originalno, a u drugome dijelu bavio se najvažnijom temom – jezikom tih rukopisa. Autor je ovđe dodao tri uvodna pasusa kao objašnjenje predmeta istraživanja.

¹ Pod *pasionskim* pjesmama podrazumijeva se čitav ciklus tekstova o Isusovom stradanju. Od lat. *passio* = *muka, stradanje*. *Budljanska pjesmarica* naziva se tako jer se u tekstu pominju Budljani, što znači da je tamo korišćena a za Perast prepisana.

Hronološki, ne po vremenu nastanka već po toku Isusova života, tu je prikazanje *Od rojenja Gospodinova (Od rođenja Gospodinova)* u *Budljanskoj pjesmarici*, prepisanoj u Perastu (!) negde između 1643. i 1649, jer na koricama nedostaje potonji broj, a u njoj su dvije pjesme iz zbirke objavljene 1642.

Na kraju toga ciklusa nalazi se *Prikazanje muke Jezusove* I. A. G. Nenadića, pisano pred njegovu smrt (1784). I po njemu ovo djelo nije sasvim ni završeno, jer u obraćanju štiocu naglašava da se nada da će to prikazanje biti „još skladnije prepisano“, ako bude još poživio i našao za to vremena, među drugim obavezama. Inače, ima isto poređenje na dva mjesta u istome činu, što znači da još nije bio odlučio će da ga ostavi a će da ga briše. To je *prikazanje* prijelaz ka svjetovnome teatru i obrađuje temu montiranoga procesa, tako čestoga u novije vrijeme, od Drajfusa do Lasla Rajka.

Pristup jeziku prikazanja

Studija D. Malić o jeziku prve hrvatske pjesmarice, tj. glagoljskog zbornika crkvenijeh pjesama iz XIV vijeka, osnova je za rad na jeziku prikazanja.² Nažalost, taj rad, koliko znamo, nije nastavljen. Zato ne možemo ulaziti u sve detalje jezika prikazanja bokokotorske skupine, koja je uglavnom sastavljena od prijevika hrvatskoga porijekla, prije nego se analiziraju izvornici koji su poslužili našim prepisivačima kao podloga koju su oni mijenjali samo u pravcu *ijekaviziranja i djelimične jezičke adaptacije*. Svako temeljnije prepravljivanje izvornika iziskivalo je i mijenjanje ritma. I ovako su mnoge rime pokvarene, pa tamo će se rimovalo *stina* i *sina* imamo *stijena* i *sina*, ili se izvorni stih *Podji Ive majci mojoj* proširuje za jedan slog u Balovića *Podji Ivane majci mojoj*, čime se izgubio osmerac, mada se mogao spasiti sa: *Podđ', Ivane, majci mojoj*. Ali, za nas su zanimljiviji vjerovatno originalni tekstovi, to jest *Prikazanje razgovora Jezusova s učenicima svojijema za vrijeme napokonje večere* (u dvije verzije) i Nenadićevi rukopisi, posebno poređenje njegove poezije i proze (u Nauku kerstjanskom), jer zakoni stiha navode na razna rješenja koja su u prozi nepotrebna, pa su zato prozni oblici vjerodostojniji.³ Zato ćemo navesti neke

² Malić Dragica, *Jezik prve hrvatske pjesmarice*, Zagreb, 1972. U tekstu podvlačimo štampana djela, a kurzivom pišemo analizirane rukopise.

³ Nenadićev rukopis *Prikazanja muke Jezusove* objavili smo u *Luči* 1975. a kasnije, s ispravkama, 2000. U prvom izdanju u *Luči* obuhvaćen je i njegov spjev: Šambek satarisan, iz 1756. i predgovor o jeziku u Nauku kerstjanskom, iz 1768, u kome je prvi put formulisano kasnije od Vuka iskorišćeno pravilo: *piši kao što govoriš*.

osnovne elemente jezika izvjesnoga broja prepisanih i originalnih prikazanja, a zatim ćemo se posvetiti Nenadićevu jeziku.

Rekosmo, jezikom prikazanja nije se bavio niko. Imamo samo studiju o *Pariškom kodeksu* i koristan rječnik u Štefanićevu izdanju *Hrvatska književnost srednjega vijeka (od XII do XVI stoljeća)*.⁴ Razumije se, tu je i uvijek potcjenjivani Stulijev rječnik (*Rjecsoxloxe*)⁵ koji sadrži riječi štampanijeh i rukopisnijeh djela na našem jeziku i rječnika koji su ranije objavljeni. Među djelima koje je Stuli koristio, mnoga su teološke prirode ili spadaju u prikazanja. O Stulija se prvi ogriješio Vuk, koji je naveo spisak od 85 novijeh riječi, uglavnom za nematerijalne pojmove, kako veli M. Popović, navodeći ove: *smjernost, svetlost, izbavljenje, izvršenje, poznanje, pokajanje, pokazanje, neposlušanje, prigotovljenje, priznanje, utvrđenje, poslušanje, pomirenje, poniženje*. Popović na ovo kaže: „Kad ih je gradio, Vuku nije bilo poznato da su se ove reči već upotrebljavale u starim tekstovima.“⁶ Nije uopšte riječ o starim tekstovima jer nepoznavanje tih riječi i ne bi bio veliki grijeh već o 1806. godine objavljenome Stulijevu rječniku koji ima sve njih. Treba samo pogledati stranice 68, 69, 83, 154, 207, 279, 280, 351, 357, 416, 419 Stulijevog *Rječsoxlozja*. Nije uopšte vjerovatno da bi te novoskovane riječi bile potpuno podudarne s već postojećim. Ali Vuku se sve oprašta, pa i to što je umjesto *svjetlila* uzeo *fenjer*. No i kad saberemo sve ovo dragocjeno blago, to je opet samo leksika, a u Stulija i način pisanja tijeh riječi. Rječnik, međutim, ne može da nam pruži morfološku analizu.

Svi rukopisi koje smo analizirali pisani su latinicom. To se može objasniti činjenicom da je Boku zahvatio tek onaj drugi talas prikazanja, poslije Tridentskog koncila (1545), kada je pojačana katolička propaganda. Ali to ne znači da nije bilo glagoljskijeh izvornika. Medaković piše da je Njegoš između 23. VII i 2. VIII 1845. boravio u Perastu. Tada je posetio i crkve Sv. Đorđa i Gospe od Škrpjela i tu mu je jedan fratar, u oltaru, pokazao „veliku knjigu pisanu glagolitikom, iz koje čitaše fratar lako i brzo“. „Nama je papa žestoko zabranio, da ove slavjanske knjige ne držimo i da se ne učimo poznavanju slavjanskije slova“, govorio je fratar, „ali mi kano Slavljani ne pazimo na to, već se jedan od drugoga učimo da znamo čitati“. Vladika ga je zbog toga pohvalio što ne zaboravlja na našu starinu i jezik naš. „Milo mi je svuđ videti naše tako dobre ljude, koji se ne stide ni imena

⁴ *V stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 1, Zagreb, 1969.

⁵ Dubrovnik, MDCCCVI (1806)

⁶ M. Popović, *Istorija srpske književnosti – romantizam I*, Beograd, 1968, 90.

ni jezika svoga, već to brane i čuvaju, a osobito sveštenici, koji su vazda sa narodom!“ rekao je vladika.⁷

Kad vidimo da se u *Budljanskoj pjesmarici* imena pišu malim slovom kao u *Pariškom kodeksu*, da je odsustvo „latiničke jote“ u mnogim riječima, na početku i na kraju (*er*, *boži*) takođe može protumačiti glagoljskom tradicijom, jer te grafeme nema u glagoljici, da su otud i mnogi ekavizmi, jer se *e* nije uvijek čitalo kao *i* već kao obično *e*, da je *rojenje* (*rođenje*) u naslovu prikazanja takođe glagoljsko-čakavska varijanta i da je Nenadićevo *Prikazanje muke Jezusove* donekle inspirisano glagoljskom *Mukom* iz 1556. godine, onda smo samo nabacili nekoliko detalja iza kojih stoje drugi. To, međutim, ne znači da izvornici bokokotorskih rukopisa nijesu prethodno s glagoljice preneseni na latinicu pa onda dospjeli u ruke našijeh prepisivača.

Zato je naša pažnja usmjerena na latinicu koja još uvijek nema znak za svaki fonem, ne samo kad su u pitanju *lj*, *nj*, *dž* već i *dj*, jer iako je *đ* uvedeno u škole po Brozovom pravopisu 1892, ono se još uvijek piše i kao *dj* i kao *gj*. Teškoće latiničke grafije iznio je najbolje Ignjat Đurđević: „Prvo, znaj da mi adrijanski primorci ali Slovinci od Dalmacije nejmamo stvarna i osobita zakona od urednopisanja aliti ortografija; jer pišući mi tudjijem, to jest latinskijem slovima, kojijeh svak od nas ne sudi jednako, kako tkomu na um dohodi i bolje vidi se, zbiramo i razredjivamo ta slova po riječijeh“!⁸ Ali da ne bismo jednostrano proklinjali nesavršenost toga pisma, poslušajmo šta o tome misle Moguš i Vončina:

„Upravo zato što u uzorima nije bilo jedinstvenih znakova za palatale, mogućnost improvizacije naših pisaca bila je velika. Tako se, da uzmemo za primjer *ž*, pisalo: *c*, *g*, *s*, *sc*, *sci*, *sh*, *f*, *fe*, *fei*, *fej*, *fg*, *fgi*, *fgj*, *fs*, *z*, *x*, *xi*. Ali, da bude još gore, kod rijetko je kojeg pisca dosljedno proveden sistem što ga je sam odabrao. Ima primjera da se na istoj strani ne pišu svi glasovi jednakim znakovima, pa čak i u istom retku znaju se naći i dva-tri načina pisanja za isti glas. Samo, u ovakvim slučajevima valja biti veoma oprezan. Jer, na prvi se pogled može činiti da je grafija nedosljedna – ako zanemarimo glasovnu stranu jezika ili ako ocjenjujemo grafiju imajući pred očima današnji sustav. Na taj su način promatrali grafiju Maretić i Diels⁹ i zato njihovi radovi nemaju za lingvistička ispitivanja, na žalost, veće vrijednosti. Primjeri kao *cragl*, *priategli* i *vefelie* (*veselje*) mogu navesti na krivi

⁷ Jevto Milović, *Njegoš u slici i riječi*, Titograd, 1974, 196.

⁸ Obračanje „Štiocu“ *Uzdaha Mandaljene pokornice* (1728).

⁹ Maretić, *Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. 9, Zagreb, 1889.

zaključak da je pisac nedosljedan u grafiji jer *lj* piše na dva načina (kao *gl* i *li*). Ali ako shvatimo da je pismo oponašanje govora, onda navedeni primjeri postaju dragocjeni: tobožnja grafijska nedosljednost pretvara se u prvorazredni podatak jer može otkriti glasovni sustav u kojem postoji razlika između jedinstvenog fonema (zabilježenog kao *gl*) i skupa *lj* (napisanog kao *li*). Tek tada grafijska analiza postaje lingvistički funkcionalna, jer otkriva elemente koji su nosioci obavijesti. Unatoč svemu tomu pogrešno bi bilo misliti da u starih pisaca nema nedosljednosti. Teškoća zapravo i jest u tome da u starim tekstovima utvrdimo kad se radi o nedosljednosti, a kada o funkcionalnosti. Jednostranost u takvim slučajevima ne daje rezultata.”¹⁰

Ovaj oprez će nas sačuvati od naglijeh i tvrdijeh zaključaka, ali će time naš teškoće biti samo uvećane.

Skraćenice

Da bismo izbjegli često glomazno navođenje punijeh naslova pojedinih rukopisa, upotrijebili smo sljedeće skraćenice:

Ba – Balovićev prijepis *Riječi Pisma (svetoga)*, iz 1733;

Bar – Poezija baroka, zbornik Brajkovića i Miloševića u *Luči*;

Bu – *Budljanska pjesmarica*;

Dra – Drame, izbor iz Nenadića, 1996;

Ki – *Knjiga molitava i pjesama Sv. Marije u Kotoru*, prijepis P. Kinka iz 1756;

MuNe – *Prikazanje muke Jezusove* I. A. G. Nenadića, pisano oko 1784;

NeN – I. Nenadić, Nauk kerstjanski, 1768;

PvAN – Anonimno *Prikasagne Rasgovora Iessusova s vuččenici-ma svoiema u brieme napokognie Večere*.

PiZ – Ljetopis crkovni Andrije Zmajevića, priredio M. Pižurica, 1996.

Primjeri grafije

Prikazaćemo, što je moguće preglednije, sintetički, kako su se pojedini glasovi oblačili u latiničko grafijsko ruho, kako su, da upotrijebimo izraz I. Đurđevića, razređivana slova po riječima.

Prvo ćemo pogledati *samoglasnike*.

A i **O** imaju savremenu grafiju. **E** malo je nešto komplikovanije u Nenadića, jer on dvije polukružne crte ne sastavlja u gornjem lijevom uglu,

¹⁰ Milan Moguš i Josip Vončina, Latinica u Hrvata, „Radovi Zavoda za slavensku filologiju“, 11, Zagreb, 1969, str. 61–81.

tako da se katkada ovo malo *e* može greškom pročitati kao *a*. Ostaje pitanje glasovne vrijednosti toga *e*, ali to ne spada u grafiju. *U* je često zamijenjeno sa *V*, a *I* sa *J* (*boxj*, *cinj* = čini i sl.) U Nenadićevu *Nauku* imamo: *starjeschnah*. Kink jedino ima *y*, što je svakako suglasnik *j* u primjeru *yach* (ruk. str. 21; stih 152). Međutim, Kink ima zatvoreno *ü* u zamjenici *ty*, prema rus. *мы*, kao u našim ćirilskim spomenicima, đe i *Brižinski spomenici*¹¹ imaju *ui*. Ovđe nas zabrinjava činjenica da se udvojeno *ii* javlja u Nenadića baš u primjerima đe je ranije bilo *jeri* - *siin*, *mii* prema *my*, *tii* prema *ty*. No to je knjiga štampana u Veneciji.

Poluglasa nema. Vokalno *r* je *ar* kod svih sem kod starijega Nenadića, do 1768, kada prelazi na *er*. Diftonga takođe nema, ako se ne krije u Nenadićevu *danàas*, pošto on dosljedno stavlja taj akcenat, a to bi otvaralo put ka izgovoru *danàes*, koji se sačuvao u nekim crnogorskim govorima. No, pošto smo na terenu grafije, konstatujemo da nema znaka za takav glas.

Suglasnike ćemo prvo prikazati tabelarno, a zatijem ćemo se osvrnuti samo na sporne i neobične slučajeve.

b = b	m = m
c = c, ch, z	n = n
č = c, c, z, cj, ci, č, zi	nj = gn, gnj, nj (!)
ć = ch, ch, tj, tch, tchj	p = p
d = d	r = ar, er
dž = x	s = s, ss
đ = dj, g, gi, ghi, ghj, gj, gh	š = sc, sci, s, x, f
f = f	ś = ?
g = g	t = t
h = h	v = v, u, f
j = i, j	z = s, s izduženo, z, ss, z
k = k, ch, c, g	ž = x, s
l = l	q = nema
lj = li, gl, gli, glj, lj (!)	y = samo u Ki (ya, moy)

Kao što se vidi, komentar zaslužuju samo neki grafemi, jer je grafija suglasnika **b, d, f, g, h, l, m, n, p** i **t** – standardna.

¹¹ *Brižinski (Frajzinški) spomenici* – najstariji slovenački jezički spomenici, s kraja X ili početka XI stoljeća.

Za **C** imamo ovakve primjere:

- a) sarce, cargliena (Bu), reci (PvAn, što je izuzetak), oruxnici, razboinici, teciasce, sarce (Ba), sulicom (Ki);
- b) udarcha, uchuilise (Bu);
- c) rezi, serza (MuNe), sarze (Ba, izuzetno), zienim, krivaz, dievojcizami, zvilechi (NeN), ucenizi, sarze, ziechia otza, likze, uzvielim (PvAn);
- d) maici (Ba, izuzetak).

Za **Č** imamo ove primjere:

- a) casu, occi, placa (Bu) xuci, cekahu, occe, odlucen (Ba), ucenik, prorociastvo, neisrecen, nacin, večere, naucili, ceku (= čekaju) (PvAn), Ki i MuNe nema primjera a takođe ni NeN;
- b) plaziniem (Ki);
- c) places, occi, cine, cavle (Ba), proplacite, cigov, draca, placuch, cemer, bicci (Bu), pocigne Plac, puca, cem (Ki), puce, pocinimo, harac, cinj (MuNe);
- d) ciujte, ciuh (MuNe);
- e) cjava, cjoviek, cjuvati (MuNe);
- f) u NeN samo oblici pod **d** i **e**.

Za **Ć** imamo ove primjere:

- a) ochiuti, rognechi, noch, moch, utechi (Bu), noch, smarchiu, hodechi, suproch, sliedechi (Ba), dochi, videch (PvAn), riechi, vech, bitchjevam, phemich, umiruchi, vech (MuNe);
- b) viechie, hoch (Ba);
- c) uputjegne, skratjuje (NeN),
- d) hotchje, platchjali, obbratchjene, prolitchja, pametchju (NeN),
- e) rietchi (NeN),

što bi značilo da je ova nesavršenija varijanta iz Nenadićeva Nauka starija od *Prikazanja muke Jezusove*.

Dž je nejasno. Taj glas se i inače rijetko susrijeće, pa je i grafija njegova mutna. U Nenadićevu Šambeku¹² imamo imenicu *tobdžija*, ali je u štampanom primjerku *topigia*. Kako se to čitalo, nije nam poznato. Moguća je i kontaminacija *ž* i *dž* što se obilježavalo zajedničkim grafijskim znakom *x*.

Prepisivači ćirilskih rukopisa takođe su se snalazili za grafiju ovoga znaka, iako ga imamo već u *Miroslavljevu jevandlju* iz XII vijeka, koje je, međutim, bilo izvan optičaja. Vladika Danilo piše 1704. popu Vukadinu i

¹² To je Nenadićeva poema o pobjedi braće Ivanovića nad gusarima, objavljena dvaput u Veneciji (1757), vjerovatno zbog grešaka u prvom izdanju. No autor je tu priliku iskoristio i za povećanje broja strofa.

„ostalijem glavarima“ da dobave **неколико цеферданах**.¹³ Danilo, inače, upotrebljava i ž mjesto *dž* (**џ**), ali Mladenović griješi u navođenju primjera, jer ne zna lokalni izgovor, pa misli da je pogrešno: *skužasmo*, *Maždžići*, što je ispravno, a on misli da je trebalo napisati: *skudžasmo*, *Madžići*. Ćiriličko **II** nalazimo u Paštrovskim ispravama. Upotrebljava ga jeromonah Vasilije Vojinović.¹⁴

Đ ima nekoliko varijeteta:

- a) *segase* (Bu) u značenju *žedjaše*, *progee* = *prođe* (Ba, izuzetno), *sveger*, *gella* (PvAn);
- b) *mosgiane*, *vigiasse* (Bu), *Xugieli*, *dogie*, *progio*, *vigiasce* (Ba), *nagiefe* (NeN, izuzetno);
- c) *poghi* (= *podji*), ali *poghine*, *mnoghi* (MuNe)
- d) *prighje*, *providhja* (NeN), *poghji*, *meghji* (MuNe);
- e) *megju*, *bregja* (NeN)
- f) *dje*, *djesse* = *đe se*, *pogadjaju*, *dogodjaj*, *fvedjer*, *uredjen*, *naredjujemo* (NeN).

Primjeri pod *f* iz NeN izrazito su savremeni i u dubokom su kontrastu s nekim arhaizmima i kolebanjima u istom djelu. U istom tekstu imamo i rijetko *svegh* = *svedj* = *sved*.

Chi daje *ć* suprotno pravilima talijanskoga jezika,¹⁵ u kome *c* daje *ć* ispred *e* i *i*, dok daje *k* ispred *a*, *o*, *u* (*cena* = *ćena* = večera, *Cipro* = *Ćipro*, Kipar, Cipar, *cane* = kane, pas, *Como* = *Komo*, *curva* = *kurva* = krivina), ali imamo i umetnuto *h* koje upravo sprečava da se *c* ispred *i* i *e* čita kao *ć* (*Chico* = *Kiko*, inače bi bio *Ćiko*, *perché* = perke = zašto, inače bi se čitalo *perće*). Mletački oblik naše latiničke transkripcije nalazimo već u naslovu Marulićeve *Judite* (Marca Marula Splichianina), a u posuđenicama imamo takođe: *ćapat*, it. *acchiappare*, ali ven. *ciapar*; *ćakula*, it. *chiacchera*, ali ven. *ciacola*.¹⁶ Musić navodi kao izuzetak riječ *dikjarat*, it. *dichiarare*, ali u paštrovskim ispravama imamo: *dećara(va)ti*, od tal. *dichiarare*.¹⁷ Ono što

¹³ A. Mladenović, *Jezik vladike Danila*, Novi Sad, 1973, 29. J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, Cetinje, 1956, pisma br. 28, 31.

¹⁴ V. P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, II, Cetinje, 1997, 315. I. Božić, predgovor zborniku *Paštrovske isprave*, I, Cetinje, 1959, IX.

¹⁵ U mletačkome je obrnuto. Piše se *chiesa* a čita se *ćeza*.

¹⁶ S. Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki*, Beograd, 1972, 38, 90.

¹⁷ Božidar Šekularac, *Paštrovske isprave*, III, Petrovac na Moru, 1999. Napominjemo da je naša analiza paštrovskih ćiriličkih isprava pokazala da se tamo javljaju drugi uticaji: crkvenoslovenski, ruski, grčki: slova: *ѡ* (щeta), *ѡ*, *ѡ* (ѡеодосіе), *ѡ* (Діонісіе), *ѡ* (Алѡкѡи), tanko i debelo jer (ѣ, ѣ): *гармѣ*, *канзалиерѣ*, *напредѡкѣ*, *бискупѣ* i sl. Ovo se dā objasniti činjenicom da su pisari (*kanzaliери*) bili najčešće svještenici. Kao uticaj latiničke grafije, osim rijetkog glagola: *deћapu(va)mu*, od tal. *dichiarare*, nalazimo i rijet-

ovde zavređuje pažnju jeste činjenica da naša varijanta ne kopira ni jedan ni drugi italijanski dijalekat već vrši kontaminaciju. Objašnjenje ove pojave možda je ipak jednostavno. Naši pisci (bolje reći: prepisivači) nijesu znali dovoljno mletački način pisanja, jer ih je više privlačila literatura na toskanskom (Dante, Petrarka), ali su slušali mletački izgovor, pa su toskansko pisanje čitali mletački.

U završecima prezimena **ch** daje redovno **ć**: *Burovich, Smiloevich*, što je nametnula mletačka administracija. Slična je pojava i sa *gh* i *ghi* koje se čita *đ*, suprotno toskanskome izgovoru. Musić navodi romanizam *đelandra* od tal. *ghirlanda*, svatovski vijenac, ali u njegovu rječniku nijesmo našli ni jedan drugi primjer pretvaranja tal. *gh* i *ghi* u naše *đ*.

F je jasno, osim u slučajevima kad, možda, zamjenjuje v. Primjer: *Zdraf prislavni križu sveti*, ali to je pitanje fonetike a ne grafije, mada je to teško razdvajati, što uočava i D. Malić u primjeru *jata* u *Pariškom kodeksu* ili kad navodi literaturu o glasovnoj vrijednosti *đerva*.

Grafeme **I** i **J** davno su pomiješane. Rešetar navodi prvo primjer da se *i* piše kao miniskula a *J* kao majuskula, ali već Ranjina 1508. „ima vrlo često *i* i *ja j*, naročito poslije konzonanta koji se ne spušta pod redak (n. pr. *sebj*)“, dok Držić u prozi piše *j* često na kraju riječi (možemo ukazati i na njegova pisma Kozimu Mediči na talijanskom) a u sredini rjeđe.¹⁸

Protetsko *J* javlja se u Bu kao *g* (*Ustante se da gidemo i sinchami da gistemo*), što imamo u *Bernardinovu leksikonaru* (1495). Maretić¹⁹ navodi u NeN *j* = obično. *G* kao *j* u primjeru iz iste knjige – *nadgioh* – nađoh, što je svakako štamparska greška. Inače, *J* je jedno od onih slova koje je dopuštalo barokno razmahivanje pera.

K u svojoj najčešćoj grafiji ima savremeni oblik. Razlika je jedino u tome što neki pišu i veliko i malo *k* na isti način, dok drugi izdužuju gornji krak malog *k*. Međutijem, postoji i drugi načini pisanja ovoga glasa. Primjeri:

a) *gorchi, chruna, charviu, sincho, nicho dem* (Nikodem!), *chtebi, charf, chrixu, dachle, maichi, gorchosti*, – što sve ostaje kao glavna karakteristika u Bu, iako *ch* služi i kao **ć** dok za *k* postoji i grafema *c*:

b) *pocrivene, cinca, sucgnu, com* (Bu);

c) u MuNe *zergua* ima *g* u zamjenu za *q* ali izgovara se svakako *k*.

ko: *dehñua*, *đe* je ono *hn* latiničko *gn* = *nj* (њ). *Denjati se* znači: *udostojiti se*, tal. *degnarsi*. No mnogo je veći uticaj na leksiku nego na gramatiku. (Prve dvije knjige *Paštrovskih isprava* objavljene su 1959. i 1990.)

¹⁸ M. Rešetar, *Najstarija dubrovačka proza*, Beograd, 1962, 11.

¹⁹ *Istorija hrvatskog pravopisa latinskim slovima*, 257.

Lj se pojavljuje u NeN u savremenom obliku, ali ta pravilnost možda je štamparska greška! Nenadić je našao slovo *lj* NeMu (*sljeposti*) ali se nije odlučivao da mu otkine suvišno početno *g* u primjerima sa *glj*:

a) gljudskoj, ugljemo, gljubexglivi, ugljeko, dok drugi obično imaju ili
b) osdravgliah, gliuta, pgliuvase (Ba), gliubiti gnjiescva (= ljevša, ljepša), gliudma (PvAn) i u istog Nenadića zemglia, utopglieni, omiscglia, ili
c) paklenoga, uchiescitegl (PvAn), zemglu, dobrovoglno (Ba), racviglena, rasmiscglate, glute rane, gluto (Bu), no uz primjere sa: *gledaiuchi*, *glavu*, *gledati*, *gleda* u istom rukopisu, što je samo jedna od muka latiničke transkripcije toga doba, čija je karakteristika relativnost grafije u odnosu na izgovor. Jer i Nenadić ima *pogledame* = *pogledaj me*, tako da dvije grafeme izražavaju čas jednu čas dvije foneme. Razumije se, različite.

d) Posebno je pitanje grupa *li* u Ba u primjeru *nasliednika*, prema *kolliena* u MuNe.

Nj se javlja samo u obliku talijanskog *gn*. U NeN imamo savremeno *nj* u primjerima: *pripoklonjeni*, *poklonjenoj* (str. 3)! Maretić nije primijetio ove izuzetke. Inače od *gnj*, po analogiji sa *glj*, put ide ka *nj* i *lj*. Prelazno doba ogleda se, očigledno, i u grafiji!

R je kod svih *ar*, pa i kod ranog Nenadića, sve do NeN i MuNe, đe nalazimo dosljedno *er*, kao u ćiriličkim tekstovima.

S se piše obično i udvojeno. U NeN, već smo videli, najčešće ga zamjenjuje F.

Uobičajeni način pisanja **Š** bio je sa *sc* i *sci*. Nesigurni prepisivači katkad su slabo razlikovali *š*, *s* i *ž*, pa imamo miješanje znakova za te glasove. Udvojeno *ss* kao *š* imamo u Ba (*poviedasse*, *uzdissasse*, *pogubisse*, *vecerasse*, *povedosse*, *rekosse*, i to sve na istoj str. 109, odnosno po staroj folijaciji 61 listu. Nedosljednost u Ba vidi se po primjerima – *naidosce*, *oduratisce*, *zaklopisce*, *popgliuuasce*, *pogardisce*, *uskriscah* – opet na jednoj, 94. stranici. Bu ima *s* kao *s* u primjerima – *poslusajte* (41a), *grihe vase* (43b), ali i dvojno *ss* ima istu vrijednost – *isigrase*, *rugasse* (44a), *prolivasse* (52 a), dok na istoj stranici imamo i *pocrivase*. Imamo i *rasmisglati* (41b). PvAn ima iste oblike kao i MuNe i NeN, osim što se imenica *meštar* piše u PvAn *Mestar* a u MuNe *Mesctar*. (To je Učitelj, Isus.) U NeN imamo isti oblik kao u PvAn! Izuzetno se i *x* kao konvencionalni znak za *ž* pojavljuje i kao *š*. MuNe ima *mixem* = mišem (45b), Bu ima *duxu* = dušu (42a), PvAn *sluxuch* = slušuć (stih 172).¹²)

Suglasnik *Š* mora se pretpostaviti kad ga ima i talijanski jezik (*sciabola*, čitaj: *šabola* = sablja; *pesce*, čitaj: *peše* = riba), a taj izgovor uticao je i na naše krajeve, ne kao dijalektna inovacija nego kao trag iskonskoga zvuka, budući da se nalazi u *vedskom* od samijeh početaka (*višve devah* = svi bogovi), kao i *Ž*,²⁰ ali ga je u našim starim rukopisima i štampi teško identifikovati, a da to ne bude shvaćeno kao prilagođavanje onome što se želi dokazati. Mladenović je našao u pismima vladike Save primjere koji su ga naveli na ovo razmišljanje: „Iako primjeri iz originala: npr. 3 lica jednine prezenta: *šbedu* i *s~~k~~da* nisu međusobno grafijski i jezički identični, jer bi prvi trebalo da glasi *sjedi* a drugi *se* (*šeda*?), u izdanju su doneti na sličan način: *sjedi* i *s(j)eda*. Tako je postupljeno i s primerima...: *noceka* i *no~~s~~ka*. I u prvom i u drugom slučaju *izbegnuto* je čitanje s eventualnim mekim *š* (*ć*) kao refleksom jekavskog jotovanja (koje je sasvim moguće u primerima tipičnim za narodni jezik = *šeda*, *pošekā*).“²¹

V se piše i kao *U* a u rukopisima rjeđe nego u štampanom tekstu zamjenjuje se i sa *F*, kao što smo već videli. Od rukopisa, *F* za *V* ima najčešće *Bu – sfi* (51a), *sfe* (51a).

Z se javlja kao *Z*, *S*, *S*, izduženo, i udvojeno *SS*. Primjere za *S* imamo opet najviše u *Bu – sato* (51a), *slo isbise* (51a). *PvAn* ima savremeno *Z*, *S* (*suata* = zvata, *isdam*, *isdati*) ali ima i izduženo *S* kao u *Nenadića* (*oba[n]aste*). *Bu* je izvor i za primjere sa *SS* kao – *privessase* (43a).¹³

Ž je tradicionalno označeno sa *X* a izuzetno se javlja *S*, u *Bu usdar-sati* (42b), *drusbu* (44a), *salite* = žalite (45a), *cris* = križ (45a), pored *crix* (45b), dakle, na susjednoj stranici.²² U *Nenadićevu Nauku* imamo na istoj stranici (106): *xenidba*, *poxuda*, *Suda Boxiega*.

Y je rijetko. Ima ga *Bu*, ali kao *J* (*voyvode*, *gleday*, *napoyen* i sl.), što se može videti u *Kol*, 355, đe su donesene dvije pjesme korizmenoga ciklusa. Dakle, to nema posebnu glasovnu vrijednost, kao ni *Kinkovi* primjeri (*ya*, *moy*).

²⁰ Э. А. Макаев, *Общая теория сравнительного языкознания*, Москва, 1977, 35, 44. („В протоиранском и.е. *κ*, *z*, *zx* > *š*, *ž*, *žx*...“). Na prigovor da nema smisla ići tako daleko u prošlost, navedimo da st.ind. *šāra* nije ništa drugo nego *šara*; a indoevr. **u~~l~~k* naše – *vuk*. (Этимология, 1976, 12, 59)

²¹ Nije objašnjeno zašto je to trebalo izbjegavati, kad se priznaje da je tipično za narodni jezik!

²² Ovo je *Ž* jedna od zagonetaka na širim prostorima. Imaju ga Sloveni, a nemaju Germani, pa opet imaju Francuzi i Portugalci, a nemaju Grci, Italijani i Španci! Imali su ga i Mlečici, svakako pod uticajem Slovena. Naše *dužd* dolazi od mletačkoga *doxe* = dože, a ne od tal. *doge*. *Žabljak* je u mletačkim spisima *Xabiacco*, *Ženta* > *Xenta*...

Zaključujući ovaj odjeljak primjećujemo da je bokokotorska skupina znatno siromašnija u varijantama nego neke druge, prije svega zato što nije bila izložena mađarskom uticaju, a zatim zbog toga što se ovđe javlja manji broj pisaca, na bliskom terenu. Da nije onog šarenila u *Bu* koje je preneseno iz izvornika a će se, na jednoj stranici, mogu naći različite grafije istog glasa, stanje bi bilo još jednostavnije. Doduše, i Hektorović je sveo abecedu na mali broj varijanata (po dvije za foneme *ć*, *lj*, *nj*, *s* i *š*, uz napomenu da je fonemu *k* pisao digramom *ch*),²³ ali je poslije njega način pisanja ponovo komplikovan, a to šarenilo vidi se i u prvim brojevima hrvatske *Danice*. Biće, dakle, da je Maretić ipak s pravom smatrao da je u pogledu pravopisa bokokotorska skupina zasebna grupa, iako je analizirao svega dvije štampane knjige Peraštanina Nenadića i Dobroćanina Josipa Matovića, i to njihov *Nauk kerstjanski* (1768) i *Katekizm rimski* (1775).

Zanimljivo je da je Hektorović odbacio udvojene grafeme. „Nije riječ o udvajanju grafema u slučajevima kao što je *basccina* ili *ruggliua*“, kaže se u članku, jer to su riječi *baščina* i *rugljiva*. Kao što znamo, udvojene grafeme su u bokokotorskoj skupini uobičajene, ali mogu da imaju i akcenatsku vrijednost.²⁴ Inače, udvojenijeh grafema ima i u staroruskom a i u novoruskom.

Pisanje velikijeh slova

Nastali u epohi baroka, ovi rukopisi nose ne samo gramatičke već i grafičke odlike tako da je pravopis često podređen ljepoti izgleda.

Budljanska pjesmarica, u tekstu, ima velika slova samo na početku distiha, kao:

*Sincho ugodni tilisi to
dobro moie usorito.*

Uvlačenje drugog stiha kasnije se dopunjava i znakom za cezuru poslije prva četiri sloga.

U tekstu se izuzetno može zapaziti veliko slovo u *Bu* u ovakvom primjeru:

*Pri svetoga chrixa slamen
budi vavich Amen.*

Tu je, vjerovatno, trebalo da bude tačka prije Amen.

²³ Moguš i Vončina, nav. rad u „Radovima za slavensku filologiju“, 66.

²⁴ Udvojenijeh grafema ima u raznim jezicima svijeta. Na primjer: lat. *passer* = *vrabac*, грч. *κασιτερος* = *kositer*; tur. *kalay*; prusko: *lalasso* = *losos* (Этимология, 1978, 155, 167); starorus. *Повесть временных лет, деньница* = *zvijezda Danica, еллин* = Grk; novorus. *постоянная, современник*..., da ne spominjemo germanske jezike... Uvijek je to akcenatsko naglašavanje.

U naslovima nema neke naročite logike u pisanju velikih slova u Bu, kao da su i tu presudni grafički razlozi. Evo nekoliko primjera:

Vcetuartak ueser na misteria pocetak ovoie; Drugo Godischia Chalez; Na odoratim od chrixa isus sam gouori (?) chrixa; Velichi cetuartak Vecer na procesiun pocigne Gospa gouoriti; Lamentqacionum Beate marie semper uirgine Velichi cetuartak parvi angel govori; Die Prima In resurestionis domini i na kraju Muka Gospodina Nasega Jesukarsta.

Kao što se vidi, čak ni imena Marije i Isusa nijesu uvijek pisana velikijem početnim slovom.

U osamnaestom vijeku već zapažamo izvjesni red, jer Petar Kink uglavnom pravilno upotrebljava velika slova, s tim što osim imenice *Bog* piše velikim slovom i pridjev *Božijega*, zatim *Žudiosku* i sl.²⁵

Balović piše svaki stih velikijem početnim slovom, a unutar stiha piše *Matti*, *Gospa*, *Maici*, *Pilatu*, *Jesuss*, *Boxe*, što je sve logično. Međutijem, njega toliko zanosi želja da piše kitnjasto, da osim ilustracija raspoređuje i velika slova nasumice, kao u stihovima:

Sad Proroku = govorahu (str. 56)

Koie Tadbi = zaplakalo (71)

Iesus na krix = tad lexuchi (73)

Raj Nebbeski = da otvorim (74)

Sinom chiescga = od sad Zvatti (86)

S' Vucenici = ter naidosce (94)

Nemochnike gnim = Ia osdravgliah (94)

Isve moie = Vcenike (96)

Balović podebljava inicijalna slova u svakom distihu i mnoga od ovijeh slučajnih velikijeh slova u stihu, što znači da više vodi računa o baroknome likovnom rješenju, nego o smisaonome akcentovanju velikim slovom.

Kapetan Nenadić drži se zanimljivoga načela da zamjenicu *Njega* (kada se misli na Isusa) piše redovno velikijem slovom, a takođe i *Njemu*. Principijelno u istu vrstu spadaju i primjeri: *Jezukrsta Pravednoga*, *Spasitelja*, *Svemogući*, kao i u stihu: *Izda Juda Dobro svoje* (Bar 149).

I baš kad pomislimo da noviji tekstovi unose više pravilnosti u upotrebu velikijeh slova, javlja se kanonik Nenadić, koji je takođe zanesen

²⁵ Naziv za Jevreje > Žudeli, dolazi od tal. Giudei (čitaj: Đudei) i taj se oblik raširio iz Dubrovnika. U Crnoj Gori je bilo naselje Žudeli kod Rijeke Crnojevića. Herceg Novi je imao jevrejsko groblje i tu je došao da bude sahranjen portugalski pjesnik Isaija Koen (Didacus Pyrrhus), početkom XVI v.

željom da grafički iznijansira tekst onako kako to čini i tonski, pa kod njega nalazimo ovakve primjere:

A sad Druxbo isabrana (str. ruk. 4)

I vladati Puke ove (4)

Ovi nasc Puk uzbugnuje (4)

I hudobni Magionik (4)

Da pogledamo njegov štampani Nauk kerstjanski. Samo na str. 56, koju smo nesumice izabrali, imamo ove neobične upotrebe velikoga početnog slova: *Izatoga Prekrixife, na Konaz smerti, i Koriftno primiti, da moja Dufcja, da dje govorj u ovoj Nochi, rezzi u ovi Dan...*

Zaključak: Velika slova služe kao kaligrafski elemenat²⁶ i samo se ponekad koriste i za naglašavanje značaja određenoga pojma, dok se pravilnost upotrebe velikoga slova u novijim tekstovima uočava jedino u pominjanju ličnih imena, odnosno autoritarnijih apstrakcija: *Vjera, Pravda, Nebesa*.²⁷

Akcenti

Akčenatski sistem takođe je razvijeniji u novijim tekstovima. U najstarijem tekstu, Bu, čak i nije jasno što je *apostrof* a što *akcenat*. Navešćemo nekoliko primjera: *Ou'casu* (51a), *a'sarceie* (51a, *postavise u' noch ovu* (52a), *uprite ovdi occi u mene* (58a), *ali u iadu* (64a), *niga u grebu* (19a). Karakteristično je da je ovaj znak uvijek ispred a ne iznad slova i da ima dva oblika. Međutim, kada je ispisana umjetnička pjesma „Duša Isusova“, preneseni su akcenti iz originala.

Razna skraćjenja, neophodna u poeziji, navela su pisce i prepisivače na upotrebu cirkumfleksa koji bi svakako izostali u prozi.

²⁶ Samo se time može objasniti raspored velikijeh slova u PvNk, da se s vremena na vrijeme nađe neko veliko slovo i u sredini teksta a ne samo na početku, kao u primjerima:

Tiem ostavih Mrexe, i Brode

I ucvielim Brachiu tako

I dovedoh k' tebbi Brata

I dua draga Priateglia.

²⁷ U Gorskome vijencu nalazimo istu akčenatsku upotrebu velikijeh slova:

Zatrije se ime Crnogorsko (11);

Kada gaze obraz Crnogorski (12);

Povede se roblje Crnogorsko (18)

Zaklala ga puška Crnogorska (75)...

U zgradama su stranice prvog izdanja, 1847.

Izvršena su skraćanja razne vrste: *ka* = koja, *ta* = taj, *čeku* = čekaju, *imo* = imao, *ma* = moja, *ko* = kao, *ke* = koje... Nema tu ničega novoga. U staroj hrvatskoj poeziji ova su skraćanja uobičajena. Ovde se, u stvari, samo djelimično radi o akcentima. Jer, cirkumfleks u riječima *sam* = *sâm*, *pas* = *pâs* (pojas, pokoljenje), samo naglašava ono što postoji, daje mu potrebnu dužinu, dok je ovde riječ o zamjeni „normalnoga“ oblika kraćim i podrazumijevanju onoga što nedostaje. U crnogorskim govornim skraćivanjem mnogo je češće u glagolima: *imô/imâ*, *pomogô/pomagâ*, *došô/došâ*, *išô/išâ* i sl. Ali, teško je porediti poeziju i prozu. U poeziji potrebe čuvanja ritma i metričke navode da se skraćuju najčešće zamjenice, što je evidentno i iz iznesenih primjera.

Nešto razudjeniji sistem naglasaka imamo u Nenadićevu *Prikazanju muke Jezusove*. Dok se u starijim tekstovima uglavnom nalaze kratkouzlazni i dugosilazni akcenat, uz rijetke kratkosilazne (na primjer, da se *svita*, odjeća Isusova, odvoji od *svita* = svijeta), Nenadić ima i dugouzlazni akcenat.

Kad bismo imali pred sobom tekstove koji su u potpunosti akcentovani, to bi nam omogućilo da uđemo u govornu fakturu prošlih vremena i da lakše ispitujemo stepen podudarnosti današnjega i nekadašnjeg izgovora.

Maretić je ispitivao akcente u Nenadićevu *Nauku kerstjanskom* i Matovićevu *Katekizmu*. Pošto su to djela iz 1768. i 1775. godine, mogu za nas biti zanimljiva. Iako je Peraštanin Nenadić dugo živio u Dobroti, kao paroh Sv. Stasije (Eustahija), a Matović je Dobročanin, ipak su akcenatske oznake kod njih različite. Maretić primjećuje da Nenadić ima znakove: *â* i *á*, „od kojijeh je prvi običan, a drugi rijedak: *štò*, *dobrò* (bene), *kakò* (quomodo), *krùh*, *životà* (gen. sing.), *veomà*, *imah* (habui), *svak* (omnis), *danàs* (hodie), *oh*, *dobrotom*, *nà nogáh*“, dok za Matovića kaže da „upotrebljava samo znak tipa: *à*, ali veoma često: *dàr*, *glàs*, *primàti*, inf.“.²⁸ Za razliku od savremenoga jezika, u kome „sve više preovlađuje akcenat posebnih reči“,²⁹ u ove dvojice teoloških pisaca, i u prikazanjima, imamo prelazak akcenta na prijedlog pred imenicom, to jest spajanje ovijeh oblika (prijedloga i imenice) u jednu cjelinu, koja kao takva dobija akcenat na prvom

²⁸ Istorija hrvatskog pravopisanja, 258, 266.

²⁹ M. Stevanović, *Gramatika*, Novi Sad, 1954, 148. Asim Peco, *Govor istočne Hercegovine*, SEZb, knj. XIV, Beograd, 1964, 187, navodi primjere: za brata, iza kuće...

slogu. Zato se i izgovaralo *uistinu, posebi, unašemu, nanoge*. Ako je drugi akcenat u toj novoj cjelini bio uzlazni, onda su to i u izgovoru ipak bile dvije riječi, kao – *na nogah*.

Nenadićeve konsonantske kombinacije

a) Nauk kerstjanski³⁰

bć: općeni 5, 14, 76; općenu 13, 16, 27, 73, 168; općenom 14, 19, 71, 75; općenoga 14, 15; općeno 15, 88, 147, 160.

bs: bogolubstvo 31, 206, 207, 232, 258; bogolubstvom 41, 58, 194, 198; bogolubstva 57, 152, 197, 205, 285; sobstva 32, 33, 38, 65; sobstvo 32, 67, 68, 189; oblužavati 35, 49, 166, 201; oblužiti 48, 82, 109, 127, 146; oblužuju 152.

ct: ostom (greškom stoji napisano „ostem“) 260.

čb: svjedočbom 136.

čt: etimologički: počtena (biće greška) 118; fonetički: štioću 7, 282; štjeti (legere) 23, 37, 131, 196; poštuj 28, 122; štovane 38; poštenu 88, 139; štovati 110, 279; poštene 234, 258, 259; redovništvu 106.

ć: naćeš (invenies) 9, 10.

dc: etimologički: sudcem 173; sudcu 270; fonetički: srcem 28, 33, 45, 64, 87; srca 42, 52, 59, 89, 109; srce 52, 90, 94, 134, 142; srcu 55, 127, 174, 176, 180.

dč: srčano 19, 24, 54, 128, 198.

dčb: sržba 29, 80, 95; srdžbe 90, 127, 277; sržbu 108, 124, 127, 219; ras-rzbe 125.

dd: odijeli (3. sing.) 196; odijeliti 225, 239; odjeluje 252.

dh: odhranio 87; odhraniti 96; podhranila 228.

dk: etimologički: odkriti 25, 140, 175, 176, 216; odkupiti 31, 278; odkupitel 39, 68, 231; odkupio 52, 82, 87, 229; dohodke 136, 138; odkad 160; fonetički: slatka 27, 182; prislatici 53, 61, 219, 227, 251; slatkosti 219; prislatica 262; rijetko 117, 180; rijetki 151, 207; rijetka 207.

dp: odpusti 26, 83; odpuštamo 26; odpuštene 73, 98, 278; odpadaju 126; podpuno 146, 179, 212, 233; nadpis (inscriptio) 255.

ds: etimologički: odsječena 73; odstupiti 160, 196; odstupi 186; ljudskih 272; fonetički: gospostvo 145; složeno: ludcki 99; ludcku 118.

dsg: ozgor 20.

dt: odtjera 274. Isporedi: odtmi (rape) 249.

gk: laka 102; lako 171.

hv: hfale 5, 11, 25, 184, 205; hfalu 276, 280; pohfaleni 14, 42; zahfaliti 37,

³⁰ Maretić, 258–260.

41, 196, 200, 220; hfaliti 57, 129, 237. Isporedi: hvaliti 121; zahvaliti 180.
kd: svakdani 26, 82; svakdamijeh 199; svakdana 202.
kg: etimologički: k gospodinu 220; fonetički: dogod 123.
kk: k križu 260.
nb: himbena 225.
nk: mancati 46, 77; pomankao 55, 228; pomankana 56, 218, 287.
nn: jedanaestomu 75; istina (vera) 226. Isporedi: istinnoga 227; istinno (verum) 235, *đe se ne zna je li nn napisano po etimologiji ili je udvajanja radi.*
nc: jagancu 274.
nč: jaganče (vokativ) 248 (3 puta).
ns: sužanstva 69, 213; sužanstvu 206.
sd: etimologički: sdruži 143; fonetički: vazda 9, 15, 59, 67, 123; združiti 163; združeno 210; združeni 257; združio 274.
sn: s nima 54, 89; s nim 74; 115 itd.
ss: etimologički: s silom 136; s svoje 178; s svetijema 226; fonetički: službenikom (s službenikom) 136; slinom (s slinom) 184; svetijem (s svetijem) 208, 228.
stb: jezbine 54, 219; gozbami 121; gozba 223–228.
std: šezdeset 240.
stn: etimologički: koristno 1, 8, 19, 104, 108; koristna 42, 95, 168, 173, 208; namjestnik 5; namjestniku 159; častne 9; radostni 17; radostna 236; žalosna 240, 242; bolestnici 149; bolestnik 220; fonetički: lasno 1, 7, 12, 118, 131; uzvršnjem 7, 37, 51; izvrsno 19, 47, 105, 161, 162; izvrsnosti 65, 86, 117, 154; časnije 53; korisno 194; radosnomu 236, 237, 239.
stu: lašne 8, 10, 109.
sž: s živinom 136 136, s životom 246.
šb: zadužbine 205.
štb: uvježbati 1, 18, 37, 282; uvježbani 14.
tb: ženidba 29; ženidbom 99; ženidbe 106, 107, 142, 152, 154; svadbe 112.
tc: etimologički: otca 8, 12, 26, 57, 209; otcu 17, 55, 59, 234, 240; otcima 23; otcem 61, 72, 102, 269; svetce 53; svetcu 54, 194, svetca 111; fonetički: djecu 1, 18, 57, 96; djeca 7, 12, 23, 75, 150; djece 22, 129.
tč: etimologički: svetčanoga 12; svetčanjem 15, 23; svetčane 57, 108; otčenaš 12, 21, 44, 81, 204; otče (vokativ) 35, 53, 82, 170, 171; fonetički: dječice 149.
tčb: otačbini 5.
tč: nastojatće 12; kratćemo 23; rijetće 32; bitće 90, 229; udaratću 170. Isporedi: biti će 10; govoriti će 14; lubiti ćeš 109; učiniti ću 170.

td: pedeset 179.

ts: prokletstvo 123, 153, 185; prokletva 168; bogastva 226, 232.

vst: kralstvo 26, 158, 264.

zč: rasčine (3. plur.) 197.

zh: razhladjena 20. Isporedi: ishodi 67, za koje se ne zna treba li čitati *sh* ili *zh*.

zk: piše se svagda *sk* n. p. iskorieniti 118, ali se ne zna je li to pisano etimologički ili fonetički.

zl: etimologički: izleze 74; izlego (partie) 145; fonetički: lubežliva 5, 181, 194, 247; lubežlivom 16; lubežljivo 22, 30, 108, 122, 222; boležljivoj 253.

zp: etimologički: izpraznosti 210; fonetički: ispuniti 8, 10, 20, 61, 86; uspomene 8, 9; uspomena 50, 66, 232; ispraviti 11; ispovijedjeti 36, 37, 104, 143, 149; isprostiti 79, 208; isprazna 111, 121; isprazno 112, 117, 147.

zs: razsržbe 125; rastavi 219.

zt: istočni 35, 92, 93, 97; istjeran 86; istjera 197; grist (inf.) 145; rastope (3. plur.) 197; ustrplivo 203.

zz: iza (prijedlog) 83, 84.

ž: ražeži (imperat.) 34, 22; ražižući 252.

žk: teški 10, 11, 139, 176; teška 18, 93, 114, 133, 146; teškoga 20, 274; teško 20, 23, 42, 101, 123; muka 15.

žt: društvo 116; ubošta 154; uboštvu 257; mnoštvu 215.

b) Prikazanje muke Jezusove

Konsonantske kombinacije u ovom rukopisu ne mogu se mnogo razlikovati od onih u Nauku. Zato ćemo navesti istovjetne konsonantske grupe, izmjene u grupama i nove grupe. Nema izmjena u grupama: **bć** (*općeni*); **bs** (*obsluxitchju*, 49b, *obsluxegna* 35a); **čb** (*svjedoxbe* 25a, 31b, *sviedoxbe* 30b); **čt** (osim novoga fonetskog primjera *junasctvom* 32b); **ć** (kao u NeN *naće* mj. *naći će*, imamo ovđe *isiecesc* 42a – *isjeći ćeš* a ne *isječ ćeš*); **dc, dčb, dd** (*odieli* 35 b); **dh, dp** (*odpustisc* 33b, *odpade* 50a); **dsg, dt, gk, nk, njs, sd, ss, stb, stn** (mnoštvo primjera tipa *stni, stna, stno, stnu*), **stnj, tc** (dosljedno: *otza* 7b, 10b, 40b, 47a, *tozi* 9a, *otzu* 47b, *mahnitzta*, u 23a); **td, tć** (nema srašćivanja infinitiva i pomoćnog glagola u futuru, prema tome *umjet će, vikat ćemo, vapit ćemo* i sl.); **zp** (sa primjerima, kao i u NeN, etim. i fonet. prirode: *ispunitichju* 4a, *ispunit* 17b, *ispusti* 40b, ali *bezpametno* 20a); **žk** (mnoštvo primjera sa: *tescka, o, u, om, oj*); **žt** (prema primjerima iz NeN, koji su svi fonetski, imamo i ovđe: *mnosctvu* 12b, *mnosctvo* 19, ali *mnox* 31a). Nema primjera u grupama: **ct** (đe NeN ima *ostom*, što Maretić smatra greškom mjesto *octem*), **dh, šb, štb, tb, tčb, tz, ž**.

Nove su grupe: **bk** (*obkruži* 49b); **db** (*odbraniti* 27a); **dk** (*odkupiti* 11b, 13a, *odkupitegl* 40a, *odkle* 50a); **sb** (*zbrojen* 14a); **zb** (*puce isbrani* 20b); **žd** (*gvozđja* 25a); **zg** (*isghinuti* 47a, *rasgovor* 51b); **zt** (*rastvorene* 49a), a zanimljiv je i primjer grupe **zž** u glagolskom obliku *uzživiš*, 51b, SP 295). Ovaj posljednji primjer ima **z** kao izduženo f.

Ima izmjena u grupama: **ds**, *de* nalazimo, osim istovjetnih primjera, još i gubljenje konsonanta **d** u primjerima – *osjeko* (uho) 18a, *ostupite* 24b; **hv**, *de* osim primjera sa **hf** i **hv** (*hvala* 13b, *uhftili* 12b) imamo i *uf* – *fachjen* 5b; **kd**, *de* osim dosljedne grupe **kd** u NeN imamo – *nighda* 28b, 36b, *ighda* 38b; **njc** jer osim **nc** u primjeru *jagancu* NeN 274, čemu odgovara *jaganzima* 8b u MuNe imamo i *jagnza* 35a, 48a; književno s *njima*, koje je našao Maretić u NeN 54, 89 i s *njim* 74, 115, imamo ovđe dosljedno primijenjeno u *scgnime* = š njime 4b, 10b, 16b, 17b, 18b, 42b; u grupi **zk**, jer osim fonetskog *iskoriēni* 6b, *iskati* 12b, *raskidene* 27a imamo i etimol. *razkinuti* 42b.

Analiza konsonantskih kombinacija otkriva: a) mješavinu etimoloških i fonetskih oblika; b) dosljednost etimoloških primjera u jednoj grupi, recimo **bs**, **stn**, ali i dosljednost fonetskih oblika u drugijem, na primjer **žk**. To znači da je prenošenje gotovih riječi iz izvornika uticalo na njihovo potpuno prihvatanje, što se vidi i na primjerima ikavizama i eka-vizama (o čemu kasnije), dok je prenošenje drugih riječi, pisanih fonetski, uslovalo zadržavanje tih fonetskih oblika. Razlike u pojedinijem grupama posljedica su i raznolikosti dva rukopisa, od kojih je jedan poema (u stihu) a drugo pouka (u prozi). Da je Nenadić zaista bio pod jakim uticajem lektire, štampane i rukopisne, dokazujemo sintagmama prenesenim iz starijih rukopisa (na primjer pleonazam „izbičali i frustali“, ruk. str. 17a) ili starijem oblicima, što je u kontrastu s opštom savremenošću njegove leksike i pravilnošću većine morfoloških elemenata. Ali prije nego prijedemo na morfologiju, zadržaćemo se još malo na nekim fonetsko-fonološkim osobinama Nenadićeve jezika u *Prikazanju muke Jezusove*.

Zamjena jata

Za (i)jekavska govorna područja, kako veli Peco, „najvažnije pitanje iz oblasti fonetike s kojim se susreće ispitivač... jeste utvrđivanje vrijednosti zamjene vokala *jat* (ĳ) u današnjim dugim slogovima“. D. Malić takođe smatra da je *jat* sa svojim alternantima „najvažniji glas za sve naše govore“. ³¹

³¹ *Govor istočne Hercegovine*, 47. *Jezik prve hrvatske pjesmarice*, 97. Napomenimo da su Ukrajinci ikavci (did, sino), Rusi (i)jekavci (djed, sijeno), Poljaci ijekavci i jakavci (bielić

Nesporno je da su svi prepisivači prikazanja (ako nijesu svježi doseljenici iz Dalmacije) i svi pisci iz Boke rođeni ijekavci. Zato se ikavizmi javljaju ovđe u dva vida: kao neprevladan, neizmijenjen trag originala i kao tuđi nanos na domaću ijekavsku podlogu.

Na relativnost ikavizama u poeziji Boke upućuje dvojnost ikavskih i ijekavskih oblika u istijem tekstovima. U Ba imamo naslov „Prid Božje tijelo“. Istu pojavu zapažamo i u originalnijem tekstovima. Tako Vicko Skura pjeva Andriji Zmajeviću „Kolo diklic Elikone u slavu prisvijetloga i pripoštovanoga gospodina Andrije Zmajevića“ (Bar, 321). U istoj riječi *prisvijetli* imamo to dvojstvo.

U Pantićevu zborniku nalazimo stihove: *Kupala se Kotorka divojka, / kupala se u jezer na Lovćen...* Najlogičnije je pretpostaviti da je ova pjesma iz Dalmacije prenesena, s ikavizmom, na Kotor i Lovćen.³²

Da pogledamo učestalost nekijeh ikavizama.

Upadno je da se u BNP, osim oblika *djevojka*, nalazi i *divojka*, na str. 142, 153, 158, 159, 160. U istom tekstu (str. 153) imamo oba oblika. Još je upadnije da se najviše ikavizama pojavljuje s predmetkom **pri**, kao što slijedi:

pri - dati (MuNe 153, 161, 213; PvAn 14; Bar 295);
 blažen (Bu 55b; Ba123);
 lijepi (Ba 103);
 bijele (Bar 273);
 nemoći (Ba 88);
 slatko (Ba 122; NeN 60; Bar 272);

= bijeliti, *siedzenie* = šedenje, *dziad* = đed, bialo), Crnogorci (i)jekavci (đed, bijelo), Belarusi i istočnobalkanski Sloveni (Srbi, Bugari, Makedonci) ekavci, a da Česi imaju sva četiri refleksa (*vira, tělo, pěna, seno*), jer je to teritorija koja je bila koridor za seobe na jug, pa je svako ostavio po nešto svoje. (R. Bošković, *Uporedna gramatika slovenskih jezika*, I, 1968, 27–30) Dakle, zamjena *jata* s istim leksičkim fondom označila je zasebne jezike.

³² M. Pantić, *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka*, Beograd, 1964.

Inače, vezivanje Kotora i Lovćena, uprkos viševjekovnoj granici koja ih je razdvajala, nalazimo i u pisaca kotorskoga humanizma, Paskovića (†1551) i Bolirisa (†1572). Kotor i Lovćen su u istoj slici, kao u Paskovićеvoј strofi, u našem prepjevu:

U vrijeme kad sunce još sakriva lice,
 Ranoranalica ka izvoru ide,
 Zora je iznad Lovćen-piramide,
 Nosi u krilu ruže i ljubice.

Ni Ivan Bona Boliris ne može da opiše Kotor bez Lovćena. On moli boginje da mu pomognu da ih vodi: stjenovitim škriljama, stijenju, dupljama i pustim / pećinama Lovćen gore, od snijega rošenim još...

žalostni (MuNe 263; Bar (iz Ki) 136);
 žestok (pa 117);
 studen (Bu 43b);
 nemila (Bo 16; Bar iz MuNe 147);
 milostivi (NeN 34, 46);
 poštovani (Bar 321);
 vjerni (NeN 34);
 čista (NeN 40, 43 uz „Djevica“; Bu 1a);
 nevjerni (Bar iz Ki 137; iz Ne 143);
 tanki (Bu 1b).

Određeni ikavski oblici uvukli su se u ijekavski govor kao konvencija (*ovdi, prid*, prefiksi: *pri i prid*) tako da se na osnovu njih ne bi mogli donositi nikakvi zaključci osim onih koji upućuju na bogatu rukopisnu baštinu iz srednjodalmatinskih izvora i razmjenu štampanijeh djela, što je stvorilo određene navike u pisanju nekih riječi, prije no se razvila domaća književnost na narodnome jeziku. Upravo zbog toga se sasvim rijetko nalaze priloz i *ovdje i gdje*. Jedan broj ikavizama sadržan je u protokolarnijem izrazima (*pridrugi, pripoštovani, prislavni, prisvijetli*) i u imenici *tijelo (tilo)*, budući da je ta imenica vezana za često pominjano *tijelo Isusovo*. U istom smislu javlja se i dvojstvo u pisanju imenice *krepost* koju u ikavskom obliku nalazimo, razumljivo, prvenstveno u Bu, ali i u peraštanskom rukopisu o boju kneza Lazara (Bar, 176). Ošetniji uticaj ikavskoga predloška uočljiv je jedino u *Budljanskoj pjesmarici*.³³

Ekavizmi su, razumljivo, rijetki i nalaze se u nekim graničnim primjerima koji su karakteristični i za susjedne govore.

Neobično je što ekavizme nalazimo pored ikavizama u Bu, i to u prikazanju *Od rojenja Gospodinova*, na prvijeh 7 stranica: *verova riči, veruj, grešnikom, čudno delo, verovati*. Tako, u istom prijepisu imamo zapravo sve tri zamjene jata! Ovo se može objasniti činjenicom da se ekavizmi javljaju pod uticajem hrvatskih glagoljskih tekstova. U glagoljskoj

³³ Peco, 59, nalazi u Hercegovini samo neke ikavizme: *ondi, ovdi, doli*. Ali i ekavizme: *telo, zenica, dole, celov*. D. Vušović, *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, Južnoslovenski filolog, IX, 1930, 93–196, nalazi u Njegoša: *sagřešenje, grešnika*, pored: *izgorjeti, izgorješe*. Za sporne ekavizme u jeziku vladike Danila v. Mladenović, *Jezik vladike Danila*, 1973. Treba inače uzeti pisma vladika Danila i Save prema izdanju: *Crnogorska književnost od XII do XIX vijeka*, knj. 11, Cetinje, 1996, đe su, u izboru i s komentarom A. Mladenovića donesena pisma vladike Danila (Pisma, str. 85–162) i vladike Save (Pisma, str. 199–346).

Muci iz 1556. imamo: *preslavnomu, do vek vika, tugo moja prevelika*.³⁴ A u MuNe, baš u govoru Veronike i Jude, imamo: *celivam te, iz telesa* (Bar 211, 215). U prijepisu kapetana Nenadića imamo: *celov* (Bar, 143) i *odeću* u Nenadićevoj pjesmi o Tonini Barižoni (Bar, 196). U istom djelu nalazimo i – *bdenje* (Bar, 190). U PvAn imamo: *telesno* (nema u Bar, stih ruk. 54). Ponovo možemo ukazati na jedan glagoljski tekst – *Mirakuli slavnje djeve Marije* iz 1507. ili 1508. g., đe imamo: *telesne*. Jedino tako može se objasniti istovremeno prisustvo sve tri zamjene *jata* u bokokotorskim prikazanjima.

Time smo načeli analizu spornijih alternanata *jata* i utvrdili da u bokokotorskim prijepisima i originalnijem djelima preovlađuje (i)jekavski izgovor, da se, kao izuzeci, nešto češće srijeću *ikavizmi* nego *ekavizmi*, i da i jedni i drugi dopiru u ovaj kraj preko istijeh srednjodalmatinskih predložaka. Druga opšta karakteristika svijeh ovih tekstova jeste da su pisani latinicom. Iako se to podrazumijeva, moramo to istaći zato što su grafijske odlike naše stare latinice i druge pravopisne teškoće različite od onijeh koje se javljaju u staroj ćirilici, naročito kada treba ustanoviti đe je *jekavski* a đe *ijekavski* alternant.

Zar je čudno što se ne zna šta se krije ispod grupa *ie* u mnogijem starijem rukopisima, pogotovo ako je autor nedosljedan, kao Nenadić? On piše: *vrieme* (pored češćega *brieme*), *razumieh*, *svietu*, *zienim*, *sviest*, *nie*, *tvoe* (4b, 5b) ali i *vjeruje* (5b), *vječno* i *viecno* (6b), *nevjernice* (8a), *mjesto* (8b), *besjedio*, *onje*, *oruxje*, *jucer* (9a), *bjesce* (10a), *rieci* (10a), *djelovah*, *moje* (10b), *utjevo*, *tvoje*, *vojvoda*, *uz udielj*, *zapovied* (11a), *tielo*, *vjekovitu* (35a), *djello* (38a), *xudjeno* = *žuđeno*, *griehe* (40a), *sjutrasni*, *mertviema*, *sliep* (41b), ali uvijek *vjerujem* (42a i passim). Dakle, neke riječi su dosljedno pisane sa *ie* a neke sa *je*, ali imamo na istoj stranici, u kratkom slogu, *viecno* i *vjecno*. Neke dužine preuzete su iz starijeh tvrdih osnova (*zliem*, *liepiem*, *hromiema*), a nalazimo i *vidijeti*, doduše zbog potrebe osmerca. Što da se radi kad Nenadić ima samo jednu grafiju za *e* a vladika Danilo ima dvije, pa opet nije jasan.

Odrečni oblik prezenta *nesam*, *nisam*, *nijesam*³⁵ pouzdan je dokaz za lokalizaciju u krupnijim potezima. Nenadić ima dosljedno *niessam* (12a), što je zajednička osobina crnogorskih i istočnohercegovačkih govora. Već od zapadnohercegovačkoga i dalje u hrvatskim govorima je *nisam*, kao i u Srbiji, dok je *nesam* pokrajinska odlika.

³⁴ Štefanić, 461, 465.

³⁵ To je, razumije se, sadašnje stanje, jer *nijesam* imaju Oracio Mažibradić, Vlaho Skvadrović, Antun Gledević, Držić, Ignjat Đurđević...

S područja fonetike možemo zabilježiti još karakteristično sažimanje vokala u glag. pridjevu radnom: *prikazo*, *poslo*, *čeke*, *došo* itd. Ali mnoštvo drugih primjera koje navodi Peco mi ne nalazimo u Nenadića (v. nav. djelo, 41–44). Tako se samo po jednoj osobini Nenadićev jezik podudara s istočnohercegovačkim i severozapadnijem crnogorskim govorima u pogledu sažimanja, dok se istovremeno razlikuje od jugoistočne skupine crnogorskih govora,³⁶ koji obično ima gubljenje krajnjega *o* u sličnijem primjerima: *došâ*, *pomagâ*, pa je i akcenat pao na *a*.

Od primjera gubljenja glasova koje navodi Peco, opet se podudara ju samo primjeri imperativa. Citiramo Nenadića: *gledate* (SP 226), *pogleda* (289), *da(j)* (262), *ruga* (242), *spravlja* (246), *sluša* (254), *gleda* (272, 273, 284), *ufa* (286), *začinjate* (291), *pjevate* (291), *upada* (282), *odstupa* (238), *upita*, *kuša* (234), *razmišlja* (227), kao i – *otvorte* (225), *hodmo* (četiri puta ponovljeno – 215), ali kada potrebe stiha zahtijevaju imamo – *Ustavite*, *ustavite* (211). Dakle, i vokal i konsonant se gube, dobrim dijelom zbog ritma stiha, odnosno zbog otpadanja istog glasa – *j* kao u zamjenici *taj* (*Neka umre ta laxivaz / Nek isghine vech ta hinaz*, Dra, 145). Ni u jednom slučaju nije se radilo o očuvanju metrike, jer suglasnik *j* ne stvara novi slog. Svi navedeni primjeri karakteristični su u crnogorskom govorima. Što se tiče zamjenice *ta(j)*, Mladenović smatra da se radi o staroj formi *tb* „koja nije bila dobila partikulu -i“, što se podudara sa stanjem u današnjem crnogorskim govorima.³⁷ Pitanje je može li se ovim objasniti i gubljenje suglasnika *j* u imperativu, mada je u staroslovenskom bilo pravilo da se riječ završava samoglasnikom. Ali s time je u suprotnosti gubljenje krajnjega vokala u infinitivu: *sudit* (227), *stavit* (214), *svojit* (= osvajati, 224), *stvorit* (279), *satarisat*, *sagriješit* (285), *sahranit* (296), *trpjat* (159), *taknut* (221), *ticat* (279), *trudit* (291), *tjerat* (293) i sl. Ovo gubljenje samoglasnika u infinitivu pravilo je, recimo, u jeziku Marka Miljanova, a s njime Nenadić ima i drugih podudarnosti: duži nastavci u zamjeničko-pridjevskoj promjeni: *svojijem*, *tijem*, *kojijem*; zavisno-upitnu zamjenicu *česa*, zamjenicu *taj* u već navedenom obliku *ta* (kod Miljanova: *ta narod*, *ta Turčin*), opštu određenu zamjenicu *vas* umjesto *sav*; zapovjedni način *ne dâ*, *nemote*, *vikâ*; veznik *ali* mjesto *ili*; pokaznu zamjenicu *ovi* mjesto *ovaj*; jotovanja tipa *ućešit*, *de*, *neđelja*... U jeziku vladike Danila „kraće forme infinitiva, bez krajnjeg -i,

³⁶ A. Čirgić, *O klasifikaciji crnogorskih govora*, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Cetinje, 2008, str. 124.

³⁷ A. Mladenović, *Jezik vladike Danila*, 105.

mnogo češće dolaze negoli ti isti duži oblici“.³⁸ No sve je to karakteristika crnogorskih govora.

Brojni odnos kraćijeh i dužijeh oblika infinitiva je, po Mladenoviću, 14:1 u korist krajnjeg vokala, dok u *Pariškom kodeksu* nijednom nije potvrđeno otpadanje krajnjega vokala,³⁹ a nema ga ni u *Bernardinovu* i *Zadarskom lekcionaru*, dok ga nalazimo u djelima Marulića i Zoranića.⁴⁰ Prvo smo, dakle, imali samoglasnik na kraju svake riječi, zatijem je samoglasnik otpadao u mnogijem slučajevima, što je dovelo do srastanja infinitiva i pomoćnoga glagola (*učiniću*) u istočnijem štokavskim govorima, odnosno do njihova držanja na odstojanju u zapadnijem (*činit(i) ću*). Prilikom srastanja otpadao je konsonant i riječ je ponovo završavala samoglasnikom (*činiti, činit, čini-ću*). Nenadić se zatekao u sredini toga procesa, ali to je već razgovor o morfologiji.

Jotovanje je jedna od raširenijeh pojava baš na ovome području. Često se pominje Rešetarova tvrdnja da obnavljanje jezika u štokavskim govorima ide s jugozapada na severozapad,⁴¹ „jer, stvarno, sve vrste jotovanja najdosljednije su izvršene u govorima koji se nalaze na jugo-istoku štokavske teritorije, istočna Crna Gora npr., što se više ide ka sjeverozapadu, sve je manja potvrda za tu pojavu – centralnohercegovački, recimo, i ne zna za jotovanje usnenih suglasnika“.⁴² Mi nemamo namjeru ni potrebu da ovđe navodimo sve primjere jotovanja u Nenadićevu rukopisu, jer je to očigledno iz štampanoga izdanja. Uobičajeno je da se *d*, *l*, *n* i *t* ispred zamjene staroga *jata* mijenjaju u *đ*, *lj*, *nj* i *ć*. Za *d* našli bismo primjere u riječima *dje* = *đe*, *medjede* = *međede*, *xudjeli* = *žuđeli*. Za *t* imamo obilje primjera sa: *chjescitegl* = *ćešitelj* (13a), *tchjescit* (41b), *uchjesciti* (44a), *uchjescim* (44b), *uchjehe* (44b), uz *tjesciah* (46a). Iste primjere već smo pomenuli u djelima Marka Miljanova i vladike Danila. Ali grupa *pje* ne daje *plje* (već je naveden infinitiv *trpjjet*), a nema ni primjera da se u grupi *svj* gubi srednji suglasnik „radi lakšeg izgovora“⁴³ jer u čestoj imenici *svjedok* imamo uvijek kompaktnu grupu *svj*. *Vje* ne daje *vlje* (*vjerno*, Dra, 145,

³⁸ Isto, 157, s pozivom na str. 88, *de* su navedeni primjeri.

³⁹ D. Malić, 163.

⁴⁰ Za Marulića: Mladenović, *Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika*, Godišnjak FF u Novom Sadu, 1957, knj. II, 889–144. Za Zoranića: G. Ružičić, *Jezik Petra Zoranića. Zadarski dijalekat u početku XVI v.*, Južnoslovenski filolog, IX (1930), 1–92, i X (1931), 1–90.

⁴¹ Rad JAZU, knj. 273, 211.

⁴² Peco, 53.

⁴³ Isto, 63.

227; *vjeruje*, 135; *vjerujem*, 138, 145, 222; *vjetrim*, 294; *vješa se*, 294; *vje-rovati*, 240 i sl.), kao u Njegoševu jeziku (29), za razliku od vladike Danila, koji ima i primjere kao *vljera*, *nevljera*, *vljetar*, *življat*, pored – *vjera*, *vjer-nost*, *vjerovanje*, *vječno* i sl.⁴⁴ Ni Vuk Popović ni Ljubiša nemaju *vlj*.

U jeziku vladika Danila Mladenović nalazi samo oblik *sutra* dok u MuNe imamo: *sjutrašnji* (*sjutrasni*), *do utra*, prema – *sjutra* i *jutros*. Zaključujemo, dakle, da je *utro* izuzetak.

Grupa *št* daje primjere – *osvijašćeni* (Dra, 158), *iščete* (isto) ali i *dopušteno* (131), *potištena* (132), dok je dosljedno izbjegnuto crkvenoslovenski uticaj na oblik riječi *opšti*, tako da imamo – *općena šteta* (Dra, 132).

Metateza suglasnika ovđe je prisutna, ali u nešto manjoj mjeri nego u starijem prikazanjima, đe imamo redovno *pojdi*, *dojde* i sl. Ovđe imamo jedino slučajno kolebanje u primjeru *pojme* prema *pomnje* (10b) ili *pomnjom* (4a, 16a). Najzanimljivija je metateza zamjenica **кѣтѣ** u *tko*, kako se ona redovno pojavljuje u jeziku vladike Danila.⁴⁵ U paštrovskom ispravama imamo povremeno i *ko*, kao u Ranjine, Držića i dvjema dubrovačkim službama iz 1552.⁴⁶

Tko se zatiče i u mitropolita Petra I, dok u Njegoša izumire, jer se teška grupa *tk* raspala. Nenadić prećeruje jer ne piše samo *tko* već i *tkoji*, *tkoliko*, *tkojemu*, *tkoga*, *tkoja*, mada ima nešto manje primjera i sa *ko*, *koji*, *koja*, *kojijem*, *koga*, *kojega*. Doduše, njegovo početno *t* nije uvijek sigurno, kao u primjeru *tchjescit*.

Zanimljivo je da Balović, koji je pisao prije Nenadića, nema uopšte oblika *tko*, *tkoji*, što se može tumačiti samo logičnom pretpostavkom da je početno *t* već bilo iščezlo u narodnome govoru pa ga je i Nenadić izostavljao čim bi zaboravio na pisarsku tradiciju.

Među ostalijem suglasničkim pojavama privlače pažnju pridjevi na *-dski*, registrovani u pregledu suglasničkih grupa – *gljudske* (29b) ali *ljudzkoj* (6b), đe se *dz* može čitati samo kao *c*, budući da je grupa *dck* neizgovorljiva. Prema obliku *ljucki* u pismima vladike Danila, mislimo da se radi samo o razlici grafijskih rješenja. „U ovom pogledu postoji podudaranje sa današnjim zetskim govorima (up. *ljucki*, *gracki* i sl.: Mil. Crmn.

⁴⁴ Mladenović, 101, 102. Za Podgoricu videti: Adnan Čirgić, *Rječnik govora podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Podgorica, 2007, 21–23. O istome i: Mihailo Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. III, 1933/34. Obojica uzimaju u obzir i uticaj albanskoga jezika u Zeti. Što se tiče oblika *vljera*, *pljesma*, zanimljivo je da se ti oblici javljaju dosljedno u banjanskoj prozi Novaka Kilibarde.

⁴⁵ Mladenović, 103.

⁴⁶ Rešetar, 53, 55, 69.

336, *gracki* i sl.: Peš. *Star.* 127, *ljucki* i sl.: Stev. *Ist.* 51), kao i sa Njegoševim jezikom (up. *ljucke* i sl.: Vuš. Njegoš 117)⁴⁷; piše Mladenović.

Strane riječi nijesu u ovim prikazanjima česte. Zapravo su smišljeno izbjegavane. Mogu nas zanimati jedino sa stanovišta morfologije (posebno vokativa).

Vaso Tomanović u članku o romanskijem elementima u bokeljskijem govorima i njihovu odnosu prema domaćijem⁴⁸ raspravlja posebno o *deminutivima*, koji od strane riječi čine domaću, bar u onom nastavku (*murva* – *murvovina*, *galijot* – *galijotić*). Pominje i riječi *kilovna*, *meštar* i jednu koju smo gore slučajno ispuštili – *jaer*, koja u Nenadića glasi *ajer* = *zrak*, jedan od elemenata s Judom u razgovoru. Posebno raspravlja o *kalkovima*, ali to ne spada ovđe već u sintaksu. Što se tiče oblika *česar*, našli smo ga samo u Marina Držića, u Dundu Maroju, dok Vetranović ima *car* i *česar* (*Pjesanca gospodi krstjanskoj* i *Pjesanca slavi carevoj*). Ovaj posljednji oblik ustalio se u Boki. Ima ga Vuk Popović. Karadžić ima samo *car* i *česar*, kao u narodnoj pjesmi: *Car i česar kada se zavade*. Moguš kaže, takođe, na temu ponašanja romanizama odnosno posuđenica uopšte: „Valja naime znati da posudbenice, kad jednom uđu u jezik, podliježu glasovnim promjenama kao i naslijeđene riječi“.⁴⁹ Inače, Nenadić se trudio da upotrijebi što manje stranih riječi, pa je u njega i ustaljeni primorski romanizam *conte* (grof, plemić) zamijenio domaćijem *knez*, iako je *konte* = *plemić*, a *knez* u selu biran je iznova svake godine i nije za to dobijao ništa, premda brinuo je za selo i predstavljao ga pred vlastima i drugim selima.

Morfologija

Nevelik broj odstupanja od savremenoga normativnog jezika navodi nas na misao da ne izučavamo posebno *imenice*, *zamjenice*, *pridjeve* i *brojeve* već pojedine *padeže*, jer je to kraći i jasniji put za otkrivanje izvjesnijih originalnih osobina Nenadićeva rukopisa.

Što se tiče *tvorbe imenica*, privlači pažnju nešto veći broj primjera sa *-stvo* u nominativu i u nekim danas nepoznatijem riječima. Osim uobičajenijih imenica: *izdajstvo*, *kraljevstvo*, *proročanstvo*, *licemjerstvo*, *božanstvo*, *poklisarstvo*, *bogoljubstvo*, *poluvjerstvo* (šizma), nalazimo i imenice – *visokovstvo* (Stuli nema ovu imenicu), *bezočanstvo*, *smionstvo*,

⁴⁷ Mladenović, 104.

⁴⁸ „Boka“, 4, 1972.

⁴⁹ *Fonološki razvoj*, 39. U jeziku vladike Danila Mladenović je našao oko 130 stranih riječi, a Paštrovske isprave III imaju 31 romanizam samo s početnim A (vidi nav. izdanje, 229).

ustrpljenstvo i imenicu koja je napisana neobično: *u succianstvu*, što bi trebalo da znači suštinu, *suštanstvo*, bit. Ima zanimljivih imenica i na *-ost*: *opacnost, sljepost, umrllost, tvrdost, svršjenost* (SP 239), *tihost, jakost*, a u NeN imamo u *bjelost* = bjelina!

Što se tiče nominativa, privlači pažnju zamjenica *ovi* mjesto *ovaj*. Taj oblik karakterističan je za šire područje.

Analiza pojedinih padežnih oblika počinje, razumije se, od *genitiva*. Ono što nas ovđe zanima jeste ustaljen oblik genitiva pridjeva neodređenoga vida, jer od nominativa *potišten* imamo genitiv *potištena* a ne *potištenog(a)*. To je pravilo kojega se autor drži kroz čitav rukopis. Ukratko, imamo ove genitivske nastavke: *pravedan* = *pravedna*, *bogoljubna* = *bogoljubne*, *božji* = *božijega*, *nenavid* (*nenavist*) = *nenavida*, *bradva* = *bradve*, *nakazna* = *nakazni*, *zločinac* = *zločinca*. Među navedenijem primjerima ima jedan pridjevsko-imenički, jer ispod genitiva *nakazni* krije se možda Stulijeva imenica *nakaz* – monstrum, ono što mi podrazumijevamo pod *nakaza*. Međutijem, genitiv nije *nakaze* već *nakazni*, što znači da je nominativ *nakazna*, kao što se to vidi u stihu: *Nek se otrujem ja nakazna* (Dra, 211), a to govori Juda. Dakle, nije u pitanju pridjev ženskog roda već imenica: *nakaza*.

Važan je i genitiv zamjenice *ona*, koja od *lične* postaje *prisvojna* (*nje krivina* = njena krivica), što je uobičajeno kod starijih pisaca.⁵⁰

Dativ jednine nudi takođe uglavnom pravilne oblike: *crkvi, Jerudu, dobroćincu, hotjenju, jednoj*, te: *tomu, istinomu, tkomu, istomu*. U *Pariškom kodeksu* imali smo dativ *komu*.⁵¹ Mora da je u ovom slučaju presudio uticaj jezika dubrovačke književnosti.⁵²

Razumije se da su za Nenadića karakteristični i duži nastavci zamjeničko-pridjevske promjene. Uzimamo ih iz praktičnijih razloga samo iz jednoga djela, štampanoga *Prikazanja muke Jezusove* (DR). Sve što treba za eksplikaciju ovijeh dužina nalazimo u predgovoru: „Sve što vidjeti ili čuti budeš u ove knjige da je nepogodno s ćućenjem katoličanskijem i s onijem

⁵⁰ Šafarik, *Serbische Lesekörner*, Pesth, 1833, 84. navodi primjere: *nje života* (Dabišina isprava iz 1395), *nje ljeposti* (Gundulić).

⁵¹ D. Malić, 153.

⁵² Primjera radi, Šiško Menčetić ima: *tomu, komu, ovomu, onomu, svakomu*, a slično je i kod Džora Držića (SPH II, drugo izdanje, 1937). Promjena pokazne zamjenice *ovaj* ima u dativu *ovemu*, što je takođe uticaj dubrovačkoga govora (*Da se molim sudu ovemu*, DR, 156). Iako se taj primjer gotovo ponavlja u primjeru *na ovom svijetu* (DR, 189), ipak je zanimljivo da nijesmo zabilježili karakteristične dubrovačke genitive: *tega, ovega* a u NeN imamo: *ovoga* (4), *ovomu* (5, 10) i *toga* (11).

pravijem, skladnijem, dostojnijem i vjernijem govorenjem s kojijem govoriti dužni su pravi i istiniti krstjani, opominjem tvoju bogostrašnost... da su riječi doisto rečene... od čeljadi nevjerne...“⁵³ Ovi duži nastavci jedna su od karakteristika crnogorskoga jezika i sadržani su u svijem crnogorskim izvorima, od *Moračke povelje* iz 1242. (*s moračkim seli, svijeh Ravnjana*) i isprave Balšića Dubrovniku 1386. (*ni od velijeh ni od malijeh*); isprave Ivana Crnojevića iz 1482. (*poradi ovijeh granicah*); Andrije Zmajevića u *Ljetopisu crkovnom*⁵⁴ već na prvoj stranici (*osobitijem načinom, prebivalište blaženijeh, svetijeh duhova*); hercegnovskih isprava iz 1689. (*gospockijeh, ostalijeh vinogradah*) i iz 1695. (*tijema kaluđerima*); vladike Danila 1727. (*u ovijeh ljudih*); vladike Rada 1847. (*šest našijeh, devet njihovijeh*); Marka Miljanova 1900. (*unuci mojijeh drugova*), sve dok te nastavke nije, u skladu s državnom ideologijom, ukinuo A. Belić 1934.⁵⁵

Akuzativ singulara već je u *Pariškom kodeksu* „obilato potvrđen i nema nikakvih neobičnosti“.⁵⁶ Umjesto akuzativa upotrebljava se i slovenski genitiv: *istete kriva suda* (Dra, 195). Bilježimo i: *vidim tešku pogibio* (Dra, 156), o čemu će biti riječi kasnije.

Vokativ otkriva neke nedosljednosti. Osim pravilnijih oblika: *oholniče, bože, dušo, vojvodo, more, zemljo*, imamo i *Jozefo* (Bar, 230, 277) i *Jozefe* (*Da već dosta, o Jozefe*, Dra, 141). Neka se imena ne mijenjaju, kao *Juda*, *Abijud*, *Nicek*. Vokativ od *Pilat* je *Pilato*, od *lisac* – *liscu* (*Pođi, pođi liscu arđavi*, 165).⁵⁷ Neobični su i vokativi izjednačeni s nominativom *oganj*, *ajer* (*Zemljo, more, oganj, ajer*, 210), pored: *o, ajeru* (209).

Uz lokativ ne nalazimo sve prijedloge koji inače idu uza nj: na, u, o, po, prema, pri, od kojijeh je samo posljednji vezan jedino za lokativ. Najčešće se lokativ javlja uz prijedlog *u* i uglavnom je pravilan: *U našemu*

⁵³ *Drame*, 127. Nenadićevo prikazanje obrađuje montirani proces protiv Isusa. Zato je neophodno da se protiv njega ne samo izmisle djela koja su „dokaz“ njegove krivice, što se može naći u *Svetome pismu*, nego se mora izraziti i prezir prema njemu. Eto zbog čega autor upozorava čitaoca i gledaoca u pozorištu (!) da će *pročitati i čuti* riječi koje ne bi nikada izgovorili pravi hrišćani, ali to su riječi Isusovijeh protivnika. Inače, Nenadić prikazuje kako ni Pilat nije ubijeden u njegovu krivicu, ali će ga osuditi zato što je ucijenjen!

⁵⁴ Oko 1675, citiramo po PiZ, 1996. Ranije smo citirali rukopis.

⁵⁵ Viđi o ovome naš rad: *Pridjevske i zamjeničke promjene, sa posebnim osvrtom na dužine*, na naučnom skupu: Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, zbornik, Cetinje, 2005, 141–145, te rad A. Čirgića, *Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji*, Matica, br. 34/35, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008, 13–60. O Beliću, V. P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Cetinje, 1997, 565.

⁵⁶ Malić, 147.

⁵⁷ Nije jasno da li tu treba da stoji *piscu* ili *liscu*.

ovdi puku (Dra, 135), u Betlemu, u sebi, u naravi, u svemu... U stihu: *Malku u vrt uho osjeko* (167) može se tumačiti potrebom stiha, jer na istoj stranici imamo: *Da si u vrtu junak bio* (167).

Instrumental ide najčešće s prijedlogom *s*: *s teškom smrti, s hedom smrti, s vjedrom vode, s križom*. Instrumental s *prid* (*pred*): *prid to bome, prid mnogome*. Instrumental bez prijedloga: *izda Prijevarnijem, jaoh, cjelivom* (Dra, 157), *i vjernostim i junaštvom* (plural i singular, 201), *koje svijetlijem sja svud suncem* (136). Neobičan je oblik: *s samom smrtnim* (=smrću) (206).

Plural nam otkriva promjene već u nominativu. Ali samo u pravcu insistiranja na starijem, kraćim nastavcima tipa: *bič – biči, vjetar – vjetri, otac – otzi*. Sintagma *gradski oci* i danas čuva uspomenu na taj arhaizam, jer ako bismo rekli *gradski očevi*, ne bi se znalo koji su to ljudi. S ovijem sažetim oblicima ne podudaraju se već pominjani duži nastavci u singularu i pluralu (*Jezusovljem licem, naglijem zlijem vjetrim, nebeskijeh, groznijem* i sl.). Mnoge imenice u pluralu dobijaju umetak *-ov-* ili *-ev-* (*put – put(ev)i, grob – grob(ov)i, sin – sin(ov)i, bič(ev)i, vjetar(ov)i*). Nenadić piše: *biči, vjetri, otci*.

Genitiv smo dotakli u primjeru: *nebeskijeh*. Dakle, i u tu su češći duži nastavci zamjениčko-pridjevske promjene, kao i genitivsko *-h*, koje se dosta dugo održalo i u književnome jeziku (*bičah, nebesah, načinah, nemilostnih, očih*, pa i: *ljudih*).

Ovde se treba začas zadržati na genitivu plurala imenica, jer genitivsko *-h* samo je u imenicama izazvalo mali lingvistički rat u pretprošlom vijeku.⁵⁸ Nenadić ima primjera i bez *-h* ali iz narednog pregleda videće se koliko je takvih primjera i kakve su vrste. U prvijeh 27 stranica rukopisa (od svega 51) našli smo ove genitive množine imenica: *nebbessah* 6a, 9a, 27a, 26a, *pocetkah* (= početaka) 7a, *viekah* 7a, *nedjeglih* 13b, *zvierih* 15b, 22a, 23b, *occih* 16b, *pisza* (= pisaca), 18b, *redovnikah* 18b, *danaa* 20a, *smertih* 24a, *bicciah* 25b, *nacinah* 27b. Dakle, dužine koje su se nametale u završecima gen. množ. zadovoljene su na tri načina – putem genitivskog *h*, udvojenog *a* (*danaa*) i običnog *a* koje je, međutim, u izgovoru svakako produženo kao geminat *aa* u primjeru *danaa*. Što se tiče imenice *pisac*, zbog stiha (*Od toliko vriednieh pisza*) nije se moglo pribjeći genitivskom obliku *pisacah*. Što se tiče oblika *danah*, moramo reći da u rječniku ovoga

⁵⁸ Jonke posvećuje tome pitanju čitavu studiju u svojoj knjizi *Književni jezik u teoriji i praksi*, II izdanje, Zagreb, 1965, 59–80. Mislilo se, međutim, da je to „tvorba iz novijeg stadija jezika“ (Veber), što opovrgava indirektno Rešetar.

prikazanja nijesmo našli ni još jedan primjer iste vrste niti drugi (*danah*). U NeN ima nekoliko primjera sa *giehaa* (34, 99, 121) ali neuporedivo više sa *griehah* (dvaput na 36, 46, triput na 49, dvaput na 50, 51, opet dva puta na 171, 179 itd.). Na jednom mjestu ima *zala* (87), *viek* (66), *dara* (= darova 31). Dakle, Nenadić, po pravilu i u ogromnoj većini primjera ima genitivsko *h*, što je, uostalom, karakteristika ovoga područja. Karadžić je u polemici s Babukićem isticao da *-ah* u gen. množine govore samo pravi Crnogorci i njima susjedni Primorci ali da ga u književnosti pišu svi „spisatelji zakona Rimskoga“ sem Dubrovčana, što znači da „*-ah* nema ni u jednome od okolnijih slovenskih narječja“. ⁵⁹

Odgovarajući na Bogišićevo pitanje o *crnogorskom dijalektu* Rešetar (12. II 1902. god.) napominje da je to „neprekidni niz dijalekata koji se prelivaju jedan u drugi i križaju jedan s drugim“, a starija akcentuacija „nastavlja se s jedne strane u Boki, s južne u Zeti a s treće u Staroj Srbiji“. Što se tiče drugih dviju osobina crnogorskih govora, on navodi pisanje poluglasa u pismima Skender-bega Crnojevića iz 1523. god. i „*h* u genitivu plurala“, „i u pismu Kuća od godine 1693. što ga je izdao Jireček pod br. 100“. Tu misli na primjere: *rukah*, *mjesecah*, *platah*. ⁶⁰ Rešetar nije primijetio da i u pismima Skender-bega ima ovoga genitivskoga *h* već na samom početku prvoga pisma (по многихъ земляхъ и странахъ). Prema

⁵⁹ Isto, 63. Na činjenicu da je Crna Gora sačuvala mnoštvo starslovenskih oblika ukazivali su brojni autori. Tako bugarski historičar Drinov (*Заселение Балканского Полуострова Славянами*, Москва, 1873, 130) pominje među arhaizmima iz crnogorskih govora: *zobjem* i *orъnkъ*, što je primijetio u radu o Kućima (1907, 264). No za ocjenu očuvanosti najstarijega sloja slovenskih jezika u Crnoj Gori značajno je ono što je Rešetar odgovorio Bogišiću. A on je upozorio upravo na starinu crnogorskoga jezika, koja isključuje bajku o doseljavanju poslije Kosova (1389): „Ja nikako ne bih rekao da su Crnogorci uskoci iz raznih srpskih krajeva već pravi starsjedioci koji tamo žive (!) otkada je uopšte našega naroda u ovim krajevima. U toj nas misli utvrđuje što vidim da su se neke osobine sadašnjega govora tamo govorile mnogo ranije.“ (N. S. Martinović, *Rešetarovo mišljenje o crnogorskom dijalektu*, Stvaranje, 2, 1958, 172.) Proučavajući Njegoša, Rešetar je naveo niz riječi koje se govore samo u Crnoj Gori: *sirak*, *razvala*, *poklič*, *narok*, *potoč*, *izgub*, *čegrst*, *panjega*, *povukuša*, *ubojnik*, *uklin*, *sustopice*, *riječanje*, *razgubati*...

⁶⁰ U Milovićevu zborniku dokumenata može se naći i faksimil jednoga malo starijeg pisma vladike Visariona od maja 1691. godine, đe se jasno razaznaju oblici: *ljutih*, *glavah*. Pismo str. 6, faksimil str. 354. Još stariji dokumenat je Zakon Ivana Crnojevića (XV v.) đe ima – *palicah* (Cetinjski ljetopis, 65a), ali i *asprih*, što je gen. množine. Inače, Božidar Vuković ima redovno u knjigama *h* kao u *Mineju* 1536. – *crkvah*, a Vincenzo 1546. – *knjigah*. Rešetarov odgovor Bogišiću objavio je N. S. Martinović u „Stvaranju“, 1, 1958, 172/173.

tome, Kurelac je mogao biti u pravu kad kaže da je „Crna Gora slavnija junačtvom nego gramatikom“ ali ne i da je tek 18. st. „pravo crvište i leglo otieh *ahov*“,⁶¹ jer su oni i ranije postojali! To samo znači da su i Kurelac i Jagić bili nedovoljno informisani, ali zato što je građa iz istorije Crne Gore bila neobjavljena!

Za dativ množine karakterističan je sljedeći dio:

*Neg je sveta krv moguća
Koja sinovom život dava (Dra, 236),
Tebi i ostalijem zlijem kervnikom (238),
Juda ostavlja dušu paklu,
Crnijem vranom mesa svoja,
Kosti zlijem godinami
I naglijem zlijem vjetrim.
Hudi celov svome Meštru,
A ovi konop izdajnikom (243).*

U citiranijem stihovima zapazili smo dative: *sinovom*, *krvnikom*, *vranom* i *izdajnikom*. Prema staroslovenskoj *u*-promjeni bilo bi *sin'm*, dok u *o*-promjeni, takođe imenica muškoga roda, imamo: *bogom*, *rabom*, *vl'kom*. Kod imenica srednjeg roda glavna, *o*-promjena ima takođe u dativu plurala – *selom*, *mjestom*, *vijekom*.⁶² Očito je da su se ovđe sačuvale osnovne, koje i u *Pariškom kodeksu* daju: *človekom*, *greshikom*.⁶³ Ovakav dativ naći ćemo, mada rijetko, i u narodnoj pjesmi: *Svi mi da se u so premetnemo, / ne bi Turkom ručka osolili*.

U akuzativu nema ništa posebno.

Vokativ je standardan.

Instrumental, kao i lokativ, otkriva uglavnom odstupanja u nastavcima, đe mjesto *-ama* ima *-ami*, *-im*, *-ah*. Zamjenica *vi* ima *vami*, kao u *Pariškom kodeksu* i crnogorskim ispravama.

Lokativ, osim današnjijeh standardnojezičkih oblika, ima: *po placah*, *po ulicah*, *po dračim*, *na ulicami*...

Poznata osobina crnogorskih govora: zamjena *stanja* i *kretanja*, uočena je u Nenadićevoj pjesmi o oslobođanju udovice Krila Cvjetkovića iz dvora paše skadarskoga (Bar, 71–73): *A nijesu svi u Skadru pošli / I u Perastu roblje povratili; / A pak ćete na vratima doći*; što nalazimo i u *Prikazanju* (Dra, 172): *Uljejo je ovdi u gradu*... Isto čini i Luka Burović u pjesmi o Korunkinji Fati (Bar, 95): *Knjiga dođe u Perastu mjestu*..., što je vjerovatno uslovljeno prirodom stiha.

⁶¹ Jonke, 68.

⁶² Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, IV izdanje, Zagreb, 1974, 118, 124.

⁶³ Malić, 144.

Ova pojava zabilježena je i u ruskim govorima u Pskovskoj oblasti, jer su ti oblici konzervirani u inojezičkoj sredini (*в школе ходил* = išao je u školi; *в озеро моют* = u jezero peru robu; *пойдем в лесу за грибами* = hajdemo u šumi da beremo),⁶⁴ što je, kako vele autori toga rada I. B. Kuzmina i E. V. Nemčenko, „bilo svojstveno staroruskome jeziku“! Ovu smo pojavu identifikovali i u okolini Ohrida.⁶⁵

Brojeva je u rukopisu malo, ali su svi oblici pravilni. Neobičan oblik imamo u stihu: *Tot su oni obi mrtvi* (Dra, 221). Stuli ima dual *obi* (prema jednom Leksikonu *obi* znači *o da*, a *obbi* je dual).

Glagolski oblici

U prezentu zaslužuje pažnju jedino treće lice plurala. Autor se koleba između *ulazu* i *ulaze*. Imamo dalje: *sljedu*, *govoru*, *izidu*, *sudu*, ali i – *sjede*, *izlaze*, *govore*, *uslijede*. Od *tiskaju* Nenadić ima *tisku*. Reklo bi se da je ovo uticaj dubrovačkoga govora, kad nas Brajković ne bi uvjeravao da je to osobina „peraškog dijalekta“. On navodi primjere: *čuvu*, *imu*, *nosu*, *sjedu*.⁶⁶ Pisac je, dakle, ovđe odstupio unekoliko od govora pûka da bi se približio pravilnome izgovoru.

Aorist je čest, naročito u pripovjednijem partijama. Primjeri: *slećje*, *čuh*, *razumijeh*, *sadje* = *sade*, *zgodi*, *umuknu*, *reko*, *djelovah*, *pritisnu*, *stisnu*, *reče*, *zakleh*, *ostadosmo*, *podjoh*, *reko*, *padoše*, *pokara*, *povrati*, *osječe*, *povinu*, *stadoh*, *sakrih*, *ostadoh*, *vidjeh*, *bjehu*, *ostavih*, *odijelih*, *pridade*, *odvrati*, *zauši*, *slomi*, *uteče*, *odgovori*, *vidjeste li* ...

Imperfekat je mnogo rjeđi: *hotijahu*, *tiskahu*, *vapijahu*, *htijaše*, *karaše*, *klanjahu se*.

Perfektat je češći od imperfekta: *izrugali*, *povezali*, *popljuvali*, *frustali*, *uljeko*, *zakleo*, *sljedio*, *hotio*, *zatajao*, *zakleo*, *stvorio*, *priobrazio*, *prikazao*, *pomrčao*, *slušali su*, *ja sam znala*, *u naše si ruke upao*, *doveo sam*, *ja sam slušao*, *ja sam vidio*... Glagol *iskati* upotrebljava kao ekvivalent za *pitati*, pa mu zato i daje karakter povratnoga glagola: *zato sam se ja iskao* (Dra, 156).

Što se tiče futura, gotovo isključivo imamo zajedno napisan osnovni i pomoćni glagol: *ispunitchju*, *govoritchju*, *poslusciatchju*, *poznatchjete*

⁶⁴ Лингвистическая география, диалектология..., Ереван, 1976, 194/195. „Как известно, неполное разграничение пространственных конструкций... было свойственно древнерусскому языку“!

⁶⁵ Za ovu informaciju zahvaljujemo makedonskome filmskome reditelju Branku Gapu.

⁶⁶ Tomo Brajković, *Peraški dijalekat*, Program C. K. Državne Velike Gimnazije u Kotoru za šk. godinu 1892/93, 64.

i sl. To nije ništa specifično vezano za ovaj oblik jer se i inače spajaju riječi koje mi odvajamo, ali nam to otežava da ustanovimo tendenciju kretanja ka srašćivanju pomoćnoga glagola s osnovom (*ispuniću, govoriću*) u nas ili ka njihovom razdvajanju (*ispunit ću, govorit ću*) u Hrvata. Srastanje je izvršeno u negaciji – *neću, nećeš*, a u NeN (9) imamo i – *nachjefc = naćeš* = naći ćeš (i to se ponavlja na narednoj stranici), ali i *bittichje i kojachje* (11), što upućuje na istovjetan tretman pomoćnoga glagola uz glagol i uz zamjenicu.

Zanimljivo je da u jeziku vladike Danila „u futuru tipa *radiću...* infinitiv mnogo češće dolazi u fonetskom liku *radiću, pisaću* i sl., a sasvim retko, i to samo od pomoćnog glagola *biti*, u pravopisnom liku *bit ću*“.⁶⁷ Ako se vratimo unatrag do Andrije Zmajevića, koji je 1667. ožalio u poslanici postradali Dubrovnik, videćemo da on ima samo tri oblika ove vrste i to istovjetna: *faliće, slaviće te, pokazaće* (stihovi 145, 146 i 292).⁶⁸ To znači da je Zmajević u govoru svoga Perasta našao ovakve pojednostavljene oblike a da je Nenadić sto godina kasnije još bio pod uticajem literature. O ovome je već bilo govora a ukazano je i na nesigurnost Nenadićeva *t* u primjeru *tchjescit*. U *Šambeku* ima i *dobitchje* = dobiće (Bar, 82).

Razumije se, ako pomoćni glagol dođe prije infinitiva, ova pitanja se uopšte ne postavljaju. Da navedemo i nekoliko primjera za futur: *poslat ću, ispunit ću, ja ću iziti, ja ću poći, ja ću doći, ja ću silom od pinjeza naći tko će svjedočiti, biti ću, plakati ću, poć ću, pravda će biti naša, vas (=sav) će nama puk vikati, pravda ovo trpjet neće, Sam ću uzdisat i plakati...* Ali: *poj ću, nastojaću (!)* r. 23a. Imperativ je čest u onim odlomcima u kojima se sukobljava nastojanje Kaifasa i nagovorenog pûka da se Isus propne kao i u završnijem scenama kad se ta radnja vrši. Zakoni stiha neminovno umnožavaju broj sažetijeh i krnjijeh oblika, jer se time čuva broj slogova: *Hod mi s očih, bjež otale, Ne tlač Boga i redovnike, Spravte biće, spravte gvoždja, Hodmo, hodmo, ne kasnimo*. O ovome je bilo riječi. U okviru fonetskih osobina spomenuto je i gubljenje suglasnika *j*: *spravlja(j)te*,

⁶⁷ Mladenović, 157, s pozivom na primjere na str. 36/37. Mladenović navodi primjere: *bit ću* 9 puta, *bit' ću* 1 put, *bit će* 2 puta a dalje navodi primjere: *radiću, pisaću, čekaću, propitaću, daću, biće, daće, imaće, molićemo, pisaćemo, mućićemo se, daćemo, prikazaćete, podaćete, imaćete, vljerovaćete, imaće, vratiće, svrnuće, biće*. Zanimljiva je forma *bit ću* javlja u protokolarnom dijelu pisama upućenih vlastima u Kotoru: *i ostajem i bit ću na službu*.

⁶⁸ M. Milošević, *Pjesnička poslanica Andrije Zmajevića postradalom Dubrovniku 1667. godine*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku god. XII, 1970, posebni otisak, sadrži čitavu pjesničku poslanicu, str. 297–330.

gleda(j)te, začinja(j)te. Ako se apstrahuju ove osobine, ostali oblici imperativa su uobičajeni: *vjerujte, izmislimo, pristupimo, poklonimo, stisni, zakuni...*

Rjeđi su oblici pluskvamperfekta; potencijala (*Mogli bismo prevarit se*); futura egzaktnoga (*Noć bude li tmasta ovako, Da te budem ja slijediti?*), kao što su rijetki i dijalektalni oblici infinitiva: *poj, doj će*. Što se inače tiče infinitiva, ostaje samo ono što smo rekli, a što se odnosi na gubljenje zadnjega vokala.

Od glagolskih priloga u prezentu imamo: *i hodeći i stojeći, govoreći*, a za prilog prošli kao da nema primjera.

Glagolski pridjev radni obilno je zastupljen, jer se od njega gradi perfekat.⁶⁹ Zato ovde nećemo navoditi primjere te vrste. No kako se on javlja „i u službi imenskih reči“, ⁷⁰ obratili smo pažnju na oblike: *oči umrle, o, umrli, umrli i neumrli. Umrli* je ovde *smrtan* a *neumrli – besmrtan*. Drugijeh primjera nema jer je prevladao trpni oblik: *potlačeni, izbičan, priveden, nasićeni, sudjen, izranjen, obliven, rasrdjen, pomiješan*.

Stepeni poređenja pridjeva

Između imenica i glagola preskočili smo pridjeve zato što bi mogli da nas zanimaju jedino stepeni poređenja. Naša analiza pokazuje da su drugi i treći stepen rijetki, pa smo u mogućnosti da iznesemo ovde sve primjere iz MuNe. Za drugi stepen poređenja imamo ove slučajeve: *bolje, dublje, mekša, jaču, tvrdji, svjetlju, puno ljepšu, svjetlje, teže, veći, veća*, što pokazuje da su ti oblici savremeni...

Nenadićev pogled na jezik i pravopis

Među autorima prikazanja identifikovali smo jedino I. A. G. Nenadića. Kao paroha, „naučitelja od oba zakona“ (što je bio neuspjeli uniјatski pokušaj Vatikana, kako bi se obezbijedili kadrovi i za slučaj pomirenja crkava), njega nije zanimalo samo širenje vjere, nije brinula samo briga da „koja duše ne pogine zbog radi njegove nepomnje“ već i način kako da se dopre do pūka koji treba sve to da sluša i gleda. Zato je, na nagovor i s odobrenjem biskupa kotorskoga, i sastavio originalni *Nauk*, koji se ne bavi samo doktrinarnijem pitanjima jedinstva i trojstva već i psovkama, kletvama, kamatama, raskalašnjem priredbama i lascivnijem pjesmama, dvobo-

⁶⁹ Tako je najčešće u MuNe ali, razumije se, on služi i za gradnju potencijala, a s pomoćnim glagolom *biti* i pluskvamperfekta i futura egzaktnoga (predbudoćega vremena).

⁷⁰ Stevanović, *Gramatika*, 672.

jima, krađom, ogovaranjem, sujevjerjem. I umro je dok je zanesen govorio o vješticama. A uvodne stranice Nauka posvetio je pravopisu. Zapravo, već na naslovnoj stranici upozorava da je Nauk „složen i uredjen ugodnijem, i običajnijem govorenjem“ i „bistrijem načinom istomačen“, dakle, jasno izložen, „za lasno uvježbati neumjetne, a navlaštito djecu u stvarima potrebnijema za spasiti se“. U *Predgovoru* objašnjava koji su ga književni razlozi naveli na ovakav trud. Prvo, on kaže da među postojećijem djelima te vrste ima i takvih koja su složena „uredno-pisanjem, i izvrsnijem govorom, i punijem riječima da se malomanj pogadjaju našijem običajnijem govorom“, ali su imala duga pitanja i odgovore, tako da su to stariji teško pamtili a деца pogotovo. Na tome mjestu Nenadić je upotrijebio glagol *upametiti*, što je arhaični oblik koji se čuva npr. u mrkovićkome govoru. Za nas je zanimljivija, za ovo razmatraje o jeziku, njegova druga napomena: „Jesu paka njeka složene s' načinom od urednopisanja i riječih neponostim sasma razlicijem od nešega običajnoga govorenja u ovijem stranami, da ovsem književnijeh i razumnijeh ne bi ostali, a djeca navlaštito, ni umjeli štjeti, ni korisno razumjeti. (...) Koliko je paka u uredno-pisanju, zašto se još ne zna dje kućom stoji prava krepost od pisanja u našem jeziku slavinskomu, služeći se mi tudijem slovima za izgovarati riječi naše, vi-dim da svak piše kako mu je milo, kako mu je drago, ili kako se većje pogadja svojijem običajnijem govorom. Držim da je danàs⁷¹ urednopisanje dubrovačko najizvrsnije, ali, i to nije svud i svakome lasno proštjeti, razlikost budući od jednoga puka do drugoga u izgovaranju od riječih. Zato naćese ovdi njeke riječi na dubrovačku, a njeke ne, zašto oteže običajni način da i ja promijenim kako bolje mogu biti razumjen od naše čeljadi i da se lašnje može štjeti kako se govori, i da se izgovara onako kako se i štije. A ne budući mi vazda imali jedne iste zakone gramatike našega jezika zapisane, kako u drugijem jezicima, stoga i u tomu naćese koje razlikosti i u ovomu govorenju. Ako bi se zato tko služio ovijem mojijem trudom i izvan ove države⁷² i našo da ne izgovaram da običaju njihova mjesta, ufam da kako mudrijema i pametnijema biti će lasno prevratiti na svoj način u isto brijeme kada štiju, kako na priliku i ovu istu riječ koju sada reko – *brijeme*, ere druži govore *vrijeme* a mi ovamo – *brijeme, brijemena, brijeme* – tempo *breme* – peso, *brijemena* – del tempo, *bremena* – del peso etc.”

Nenadić nam je samo unekoliko pomogao, ukazujući na razlike između bokeljskijeh govora i dubrovačke pisane književnosti. Nedostaje

⁷¹ Akcenat je Nenadićev i upućuje na oblik: *danæs*.

⁷² *Država, deržava, darxava* jeste – opština. Naziva se još i *università*.

međutim dokumentacija tih razlika, jer isti je Nenadić prekoren da piše na dubrovačku. Doduše, Vulović je ovo iznio misleći na Šambek objavljen 1757. No kako ne postoje bitnije razlike u jeziku Šambeka i prikazanja, moglo bi se, na osnovu Vulovićeve primjedbe, pomisliti da je on zaista bio pod vidnijem uticajem Dubrovčana. U tome pogledu dobro nam može poslužiti studija Toma Brajkovića o peraškome dijalektu, objavljena 1893. godine. Brajković je kopirao metod koji je primijenio Budmani u analizi dubrovačkoga dijelektu 1883. pa nam je tako omogućio uporednu analizu.⁷³

Peraški dijalekat po Brajkoviću i Nenadiću

„Kotorski kotar po govoru mogao bi se od prilike razdijeliti na tri dijela“, piše T. Brajković. „U sjevernome dijelu, koji ide od Ercegnovoga do Risna, govori se hercegovačkim dijalektom; u srednjem, koji obuhvata ostala mjesta konala, i koji sa sjevernijem dijelom čini pravu Boku, govori se dijalektom, koji ćemo na prosto zvati bokeškijem; a u dijelu, koji se oteže od Grblja dalje k jugoistoku govori se crnogorskim ili, kako ga drugi zovu, zeckijem dijalektom. Znamenito je to da u dva zadnja dijalekta uz ijekavštinu djelomice postoji negdašnji zajednički akcenat (čakavski) kao što je znamenito takodjer, da se, osobito u pravoj Boci, u svakome mjestu drukčije govori.“ Zatim navodi Vuka, koji je u predgovoru Poslovicama iznio poznate sudove o razlikama između govora Dobročana, Kotorana, Rišnjana, Peraštana. Vuk tvrdi da Dobrota počinje od samoga Kotora, tako da se ne zna će prestaje Kotor a počinje Dobrota, pa ipak „Dobročani sa svim drukčije govore nego Kotorani; iz Perasta u Risan nema više od jednog sata (hoda – R. R.), a u govoru je veća razlika između Rišnjana i Peraštana nego između Negotinaca i Trebinjana; Prčanjane i Dobročane razdvaja samo malo vode, preko koje se dozvati može, i u Kotoru se svaki drugi dan na pazaru miješaju, pa opet vješt čovek svakoga od njih, dok progovori, može poznati iz koga je mjesta“. Razmišljajući o uzrocima ovih razlika, Vuk je prvo pretpostavio da se Rišnjani i Peraštani razlikuju po vjeri i po okupaciji (jedni, pravoslavni, pod Turcima; drugi, katolici, pod Mlečićima) ali je uvidio da ovijeh razlika nema između Peraštana i Dobročana, „a opet se u govoru razlikuju“. Zato izvodi zaključak „da je najveći uzrok ovome što su ova mjesta koje vodom, koje kamenjacima zatvorena da se iz njih

⁷³ Srećko Vulović, *Popis Narodnih Bokeljskih Spisatelja i njihovih djela*, Program kotorske gimnazije za 1872/73, Dubrovnik, 1973, 6–30; Tomo Brajković, Peraški dijalekat, Zagreb, 1893; Pero Budmari, Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad JAZU LXV, 1883, str. 155–179.

bez nevolje nikud maći ne može, pa se žitelji njihovi (a osobito žene i деца) slabo miješaju sa okolnim susjedima svojim, nego provode vijek svako u svome mjestu; tako n.p. u Perastu ima žena od 60 godina koje se odanle nikuda nijesu makle“.⁷⁴

Špiro Kulišić, Peraštanin, direktor Etnografskog muzeja u Beogradu, prihvata Erdeljanovićevu argumentaciju⁷⁵ da se etničke razlike kod bokeškoga stanovništva mogu objasniti promjenama koje su nastale u sastavu ovoga stanovništva sukcesivnijem prilivom doseljenika koji, po njegovu mišljenju, „većinom potiču iz Crne Gore, a manjim dijelom iz Hercegovine“. Kulišić je ispitivao kolektivne običaje – *zajedničku večeru* u Gornjem i Donjem Stolicu, *gađanje vezanog kokota* u Perastu, *zajedničku litiju* pred Spasovdan, od ponedjeljnika do srijede... U litijama su mještani bili naoružani. Na granicama svoga atara pucanjem su oglašavali da je ta granica branjena. Razumije se da je oko toga bilo i sukoba, pa je morala da interveniše mletačka vlast. „Po cijelom značaju ovoga običaja, koji usto ima zemljoradničku osnovu, jasno se vidi da on vodi porijeklo iz rodovsko-plemenskih tradicija.“ Od značaja je i podatak da starije katoličko stanovništvo bez izuzetka slavi „krsno ime“. To i Kojović navodi za konta Zanočića, koji slavi pravoslavni Božić („stari Božić“), a krsna mu je slava pravoslavni Nikoljdan, 6. decembra.⁷⁶ Sve su to, nesumnjivo, dokazi da su katolici, osim doseljenika iz Dalmacije i prekomorja, bili pravoslavci koji su preuzimajući vjeru zadržali veliki broj starijih običaja.

Sve ovo treba uklopiti u okvirne činjenice. God. 1687. Crnogorci su pomogli Mlečićima u oslobađanju Herceg Novoga od Turaka. U Kotoru je skupljeno zlato za otkup vladike Danila, kad su ga Turci (1702?) uhvatili u

⁷⁴ Erdeljanović (Glas SA XCVI, 42–43) navodi to Vukovo zapažanje pa dodaje da u tome ima dosta istine ali da je saobraćaj među Bokeljima ipak bio mnogo življi no što je Vuk pretpostavljao. Ovde se Erdeljanović mogao pozvati na samoga Vuka, koji tvrdi da se svakog drugog dana miješaju na kotorskom pazaru. Zato navedenijem uzrocima, kaže Erdeljanović, moramo tražiti druge, jače uzroke. On ih vidi u stalnijem doseljavanjima iz zaleđa. Musić (Romanizmi, 23) smatra da je separatizam kod pojedinijeh zajednica u Boki pothranjivan i hermetičkijem zatvaranjem prema ostalijem stanovnicima Boke, pa čak i ako su bili iste vjere („Luštićani su se, npr., vekovima isključivo međusobno ženili“), zatim „postojanje raznih „komunitadi“ sa svojim običajnim pravom (Komunitad Topaljska, Komunitad od Kastel Lastve, Komunitad Risanska itd.), koje su bile gotovo države u državi itd. Na jednom izloženom području kao što je bila Boka Kotorska, pojedine zajednice morale su kompaktno da nastupaju da bi izbegle uništenje, te i tu mogu da se traže uzroci bokeljskog separatizma.“

⁷⁵ „Spomenik“ CIII SANU, Beograd, 1953, 195–213. (Kulišić), i Milica Ilijin (247–254).

⁷⁶ Moje doba, izbor i prijevod S. Mijuškovića u „Luči“, br. 26, 1969, 76. Kulišić, 201.

Zeti. God. 1712. Grbljani su učestvovali u boju na Carevu lazcu. God. 1714. vladika Danilo sklonio se u Boku, od Čuprilićeve osvetničke ofanzive, zbog poraza 1712. God. 1718. Venecija je dozvolila vl. Danilu jurisdikciju nad pravoslavnima u Primorju. Vladika Sava na *sudu dobrih ljudi* mirio je spor Bijeljana i Kruševičana. Grbaljski zbor piše 1747. cetinjskome zboru u vezi s Cetinjskim manastirom, da „ta manastir nije jednoga plemena ni jedne nahije, no sve Skenderije i Primorja“. A Opšti crnogorski zbor prima 1748. Riđane (iznad Risna) „da su Černogorci uvlek, da budu za Černogorce po(d)nijeti zlo ili dobro, kako i drugi Černogorci“.⁷⁷ A ovo se sve dešava u vrijeme vladike Danila, Save i Vasilija. A one godine kad je umro Nenadić, ubijene su „vještice“ u Krtolima.⁷⁸ A malo kasnije, 16. III 1795. Sveti Petar Cetinjski piše igumanu Manastira Savina Inokentiju da je u Mokrinama izvršeno ubijstvo „vještica“ kojijeh „neimat nigdje usvijet“ i traži da se krivci odluče od Crkve.⁷⁹

Milica Ilijin, beogradski etnokoreolog, na osnovu uvida u narodne igre u Boki, a s pozivom na ispitivanje narodnijeh igara Lj. i D. S. Janković (Beograd, 1943) kaže za *svatovsko kolo* da je to najpoznatija bokeljska igra „koja se u raznim mestima igra s neznatnim razlikama i zove se prema mestu gde se igra muljansko, prčanjansko, dobrotansko i škaljarsko kolo“ a u stvari to su „varijante zetskog kola“. Pa zaključuje da su igre u Boki „većinom donesene iz drugih krajeva, najviše iz Crne Gore“. Seobe iz zaleđa u Primorje stari su neprekinuti proces. Doseljenici su u novi kraj donosili svoja shvatanja plemenskoga uređenja, pa otuda i separatizam o kome je bilo riječi.

Izvori koje ovde analiziramo ne prikazuju stanje govora nego pisane književnosti.

Samoglasnici

O izgovoru vokala ne možemo ništa reći, jer je jedno analiza živoga govora, koju je mogao provesti Brajković, a drugo analiza teksta. Za -o

⁷⁷ V. našu knjigu: *Crna Gora i Dušanovo Carstvo*, Cetinje, 1997, 102–108; naš rad: *Nacionalna misao vladike Vasilija*, „Doclea“, DANU, 4, 2003, 143–149, s literaturom; G. Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, 18–20, 184; J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1684–1782)*, Cetinje, 1956. Tekst o Riđanima objavljen je u cjelini u zborniku *Književnost Crne Gore...*, knj. 4, Cetinje, 1996, 385.

⁷⁸ *Proza baroka*, „Luča“, knj. 55, 1978, 225–227.

⁷⁹ Pop Sava Nakićenović, *Boka*, Beograd, 1913, 345. Isti Nakićenović izračunao je da je u Grblju bilo iz slobodne Crne Gore i drugih naselja Boke 57+19 bratstava (76), iz Hercegovine 7, iz Albanije 1. (Isto, 296.) Za Kotor početkom XX vijeka autor navodi da u njemu nema starosjedilaca, osim porodice Jakšić. Iz kontinentalne Crne Gore je 17 bratstava, iz Boke 31 (svega 48 domaćih), iz Dalmacije 6, Like 2, Albanije 2, Bugarske 1 i Male Azije 1. (Isto, 283.)

nastalo sažimanjem *ao* Brajković veli da se ne razlikuje od drugoga *o*, a drukčije je u dubrovačkome dijalektu.⁸⁰ Izgovara se *ar* u riječima: *rdjav*, *rdakva*. *Jat* se izgovara kao i kod ostalih (i)jekavaca: *cvijeće*, *smijati* se. Među ekavizmima Brajković navodi: *celivati*, *dosle*, *jaštreb*, *kostret*, *lenka*, *zenica*. Samo prvu riječ možemo identifikovati i u Nenadića. Ne navodi ikavizme. Mjesto *e* ili *i* stoji *ije* ili *je* u primjerima: *bolijest*, *bolijenak*, *kupjena*, *nahrijepiti*, *činjeti*, *mrzjeti*, *pastijer*, *Trogijer*. Neke od ovih riječi nalazimo i u Nenadićevu rječniku. Sažimanje *ao* u *o* nalazimo i u Nenadića: *pakô*, *čavô*... U brojevima se *ae*, po Brajkoviću, sažima u *e*, dok je kod Nenadića: *petnaest* a ne *petnes* (Dra, 145).⁸¹

Što se tiče akcenata, Brajković napominje da ih Perast ima samo tri: Rešetar⁸² ističe da je u Perastu „izuzetno jasno“ čuo i kratki uzlazni akcenat. Možda je Brajković i s drugih strana primao primjedbe na svoj rad pa zato nije nastavio planirano ispitivanje okolnih mjesta.

Suglasnici

L alternira sa *o* na svršetku sloga, kao u ostalih štokavaca, kaže Brajković. „Oduzeci“ su: *svijetal*, *topal*, *april* (?), *bal*, *decimal*. Primjeri koje navodi svakako ne spadaju u istu vrstu. Postoji bitna razlika između *topao* i eventualno *aprio*. *Ol* se steže u *o*: *bona*, *dočić*, *otar*. Nenadić, takođe, ima u *ottaru*.

Lj alternira sa *j* (kao u Konavljana – *uje* = ulje, *boje* = bolje). Iza *r* ispada *j* (*vreća*, *breme*, *grešnik*, *grehota*, *krepost*), osim u primjerima: *gorjeti*, *svirjeti*, *virjeti*. Ovde uočavamo razlike. Nenadić ne izostavlja *t* u imenicama: *krepost*, *ljepost*, *sladost*, kao što su to radili dubrovački pjesnici. Inače ima i *krepost* i *kripost*. U predgovoru *Nauku* on razlikuje *brijeme*, *brijemena* = vrijeme i *breme* = teret, u gen. *bremena*. Jotovanje *d* i *t* podudarano je i po Brajkoviću i u Nenadića, s nekim izuzecima. Brajković navodi: *djevojka*, *djelo*, *djesti se*, *češiti*, *trepćeti* i izuzetak: *tjemenica*. Nenadić ima: *djè* = *đe*, ali i *dobra djella*, *ge* = *đe*, *megju ostale* = *među*, *tješah*, *tjerat*, kao izuzetke. Zamjena *m* sa *n* pred zubnijem suglasnicima, često i na kraju, ne vrši se u Nenadića kao u peraškome dijalektu (*sedandeset*, *pantiti*, *zinski*). *N* alternira s *l* samo u primjeru *zlamenje*. Brajković, međutim, navodi i: *mlogo*, *mloštvo*, *tamlica*... Za *f* Brajković piše da se „govori u hrvackoj riječi *ufati* i u tudjijem riječima, n.p. *Filip*, *folj*, *fosa*, *fratar*“, a alternira sa

⁸⁰ Brajković, n. d., čl. 2; Budmani, br. 5. Budmani je Brajkoviću poslužio kao uzor u strukturi analize.

⁸¹ Brajković ne pominje ikavizme, po čemu zaključujemo da ih u narodnome govoru nije bilo.

⁸² *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien, 1907.

p u latinskoj riječi: *frigere* > *prigati*. Iz ovoga bi se mogao izvesti zaključak o knjiškom porijeklu *ufanja* = *nadanja*, koje vladika Danilo izvodi iz **по грѣчаски упование**.⁸³ *Hv* se po Brajkoviću izgovara kao *f* (*fala*, *fata-ti*, kašto i *fitati*, *u titi* (= *ufatiti*), *fališa*. Nenadić međutijem ima: *hvalio se*, *hvalim* a u čitavom *Prikazanju muke Jezusove* nijesmo našli ni jedne riječi sa *hv* > *f*! Stih u kome Juda kaže da su *učenika* *ufitili* treba povezati s hrvatskijem: *uhitili*.⁸⁴ Što se tiče suglasnika *h*, Brajković napominje da je već Vuk primijetio da se on dobro čuva, a najbolje u Perastu. Brajković navodi, osim pravilnijih oblika, i „prečerivanja“: *huhor*, *jedihni*, *vehnuti*. Ne izgovara se u: *iljada*, *četi*, *odi*, *odite* (veni, venite). U Nenadićevu jeziku *h* je takođe često, ali pravilno: *Izraelskom bogu hvala* (Dra, 156) i dalje: *hvalim*, *hoću*, *hoćeš*, *hoćete*, *hudobam*, *htio bi*. Primjeri su uzeti nasumice. Za razliku od Brajkovića, koji veli da se „malo kad čuje *h* u drugom padežu plurala imenica“, ovo *h* je, kao što smo videli ranije, vrlo često u Nenadića i drugih pisaca ovoga područja. Da li su za sto godina, od Nenadića do Brajkovića, nastale ove promjene, ili je pisanje ovoga *h* bilo tradicionalno, nezavisno od izgovora, ili je to *h* znak uticaja kontinentalnijih crnogorskih govora? U svakom slučaju treba zabilježiti da u *Satiri o prćiji* anonimnoga Peraštanina (oko 1790) nalazimo *mnogo slugah*.⁸⁵ U Nenadićevu *Nauku*: *davniek godisc tah*, *mnogieh duxnostih* (4), *starjescinah* (7), *kgnixevnieh i razumnijeh*, *mudrieh*, *primgljenieh Bogoslovazah* (8), *od Mletakah*, *od riečih* (9), *sedam griehah* (29). Prema tome, on je u genitivskome *h* dosljedan. Kao i vladike Danilo i Sava i pisari („kanzalijeri“) paštrovskih isprava još iz doba Balšića (**три куће кметиѱах, даровах, осамнаест куѱах ластовланах**), 1385. godine.⁸⁶ Ili još ranije, u Moračkoj povelji iz 1242: **выше реченіѱх баѱтиѱах**.

Brajković se ne bavi posebno zamjenicom *tko* = *ko* i iz ove osnove izvedenijem oblicima, ali u čl. 35 piše da suglasnik *t* nestaje ispred *k* u: *ko*, *okinuti*, *nakačiti*, *okle* (čuje se i *otkle*). Krajem XIX vijeka, kad je Brajković pisao, svakako je iz narodnoga govora već bio iščezao oblik *tko*, ako se to nije desilo i u XVIII v. Već smo naglasili da se Nenadić kolebao oko tih oblika, a da Marko Balović nema uopšte ni *tko* ni *tkoji*.

⁸³ Mladenović, 75.

⁸⁴ Moguš, *Fonološki razvoj*, 71, navodi da je progresivna palatalizacija od *upvati* dala *upfati* i na kraju *ufati*.

⁸⁵ *Poezija baroka*, 257–263.

⁸⁶ Dok. je u prijepisu pogrešno datiran 14. juna 1389, jer je potpisnik ove povelje Balša II poginuo 18. septembra 1385. Kao godinu njegove pogibije Orbinu navodi 1383, što može da posluži kao objašnjenje kako je Orbinijevo 3 postalo 9 u prijepisu ove povelje, jer su ti brojevi u istrošenom rukopisu slični.

Imenice

Brajković navodi primjere koji se teško srijeću u Nenadića, pa je upoređenje otežano. Pažnju zaslužuje njegova konstatacija da imenice na *-ca* imaju vokativ na *o*: *plašivico, kukavico*. U instrumentalu Brajković bilježi da dekoje imenice s mekijem suglasnikom primaju nastavak *-om*: *daždom, mužom, plačom*, što se u Nenadića ne može identifikovati. U pluralu umeće se po pravilu *-ov/-ev-*, ali navodi i 14 primjera bez umetka. Nenadić takođe ima dvojna rješenja. U prikazanjima je uobičajeno: *biči, oci* ili *otci*, pa i u drugijem padežima izostaje *-ov/-ev-* umetak. Samo dvije imenice srednjega roda imaju u pluralu umetnuto *ij* kao u dubrovačkome dijalektu:⁸⁷ *vinija, gvozdija*. U Nenadića se ovo nije moglo dokumentovati. Ima traga starinskome kratkome genitivu: *pe(t) stotin, šes(t) iljad*. Dativ, lokativ i instrumental „svršuju uvijek na *-ma*. Oduzetak je u očenašu: *na nebesije(h), dužnikom našijem*“. Nenadić ima više starijih nastavaka i o tome je bilo riječi. Što se tiče promjene roda ili njegove neobičnosti, pomenuli bismo Nenadićevu sintagmu *tešku pogibio* (Dra, 156). Vuk ima *pogibao* i *pogibija* a Stuli *pogibio* ali kao masculinum, dok mu je femininum *pogibja*. Dalje, Brajković raspravlja o akcentima imenica. Budući da su u Nenadića akcenti sporadični, poređenje nije moguće.

Pridjevi

Dativ i lokativ singulara imaju nastavke *-ome* i *-emu*, zavisno od tvrde ili meke osnove: *mudrome, lijepome* prema *zaludnjemu, gorućemu*. U instrumentalu singulara muškoga i srednjega roda, u genitivu, dativu, lokativu i instrumentalu plurala završeci su *-ijem, -ijeh*, jer su duži nastavci uobičajeni. Ovo se takođe sve može primijeniti i na Nenadićev jezik. Ono što kod pridjeva (*pridavnika*) može da nas zanima jesu stepeni poređenja. Brajković ih izvodi ovako: *lijep – lješvi, visok – viši i visočiji; tih, brz i grk* imaju nastavak *-ij*; mj. *gori* i *najgori* imamo *grđi* (od *grđ*) i *najgrđi*; *mrzak* pravi komparativ i superlativ od *mrzan*. Kao što se može uporediti s Nenadićevijem oblicima, peraški govor poznaje mnoge primjere koje on nema, jer su njegovi oblici i ovđe, kao i inače, bliži današnjemu standardu.

Zamjenice

Među ličnijem zamjenicama Brajković navodi *nama, vama*, dok znamo da je u literaturi tradicionalno: *nami, vami*, pa je tako i u Nenadića. Enklitički oblici: *ne, ni, ve, vi* u genitivu, dativu, akuzativu samo djelimično

⁸⁷ Budmani, *Dubrovački dijalekat*, 65.

se mogu dokumentovati u Nenadića. Brajković bilježi svega jedan oblik prisvojne zamjenice u 3. 1. sing. ž. r. – *nje*, što je karakteristično i za Nenadića: *nje krivina, njih krivica, nje sinak*. Dakle, ne samo u ženskom rodu. Ovo ne isključuje oblike: *njegovom, njegova, njihova*, ali treba naglasiti da nije zabilježen nijedan primjer prisvojne zamjenice: *njen*. Završeci na *-ijem, -ijeh* isti su kao kod pridjeva.

Nenadić nema brojeva: *jedanes, dvanes*. Brajković ne navodi dual.

Glagoli

Za razliku od Brajkovića, koji navodi da se imperfekat i aorist malo kad čuju, u Nenadića smo našli više takvijen primjera, posebno aorista.

Treće 1. pl. prez. ima, po Brajkoviću, uvijek *-u*: *čuvu, imu, nosu, sjedu, hoću* (volunt), dok Nenadić ima dvojne oblike koje smo već dokumentovali (*ulaze* prema *ulazu* i sl.).

Krajnje *-i* u infinitivu obično se izostavlja i po Brajkoviću i u Nenadića. Neobično je da se mjesto *reći* čuje i *rijeći*. U Nenadića takođe. On ima i oblike: *trijeba* (*Trijeba je ovdje govoriti; Al i ja trijeba da vapijem; Zato je trijeba špočinuti; Trijeba mi je poč k Jerudu* – Dra, 141, 142, 165, 175). U 7. razdjelu Brajković navodi radni glag. pridjev – *mrô, trô, drô* sa suglasničijem *r*. Nenadić ima *umaro* i u MuNe i u NeN, što je Rešetar našao u Prčanju, Dobroti, Grblju i Podgorici.⁸⁸

Brajković tvrdi da se *velim* i *mnim* ne upotrebljava. Nenadić ima *veli* (Dra 136, 143) i *mniš* (*Nijesam oni tkoji ti mniš da sam*, Dra, 186).

Glagoli na *-ivati* govore se po V redu, dakle: *zahvaljivam, dovikivam, prošetivam se* (?). Nenadić takođe ima *zahvaljivam* (Dra, 144).

I na kraju se Brajković osvrće na strane uticaje. „Prem da se ni u jednoj porodici nije nigda govorilo talijanski, kao što se ni danas ne govori, nego samo naški, ipak talijanski jezik imao je utjecaja na govor Peraštana.“ Poezija je izbjegla dobar dio tih opasnosti.

Kao što se vidi, postoje izvjesne podudarnosti između peraškoga govora kako ga fiksira Brajković 1893. godine i pisane riječi Peraštana Nenadića 130 godina ranije. Međutim, očite su i neke značajnije razlike koje su postojale i u Nenadićevo vrijeme, jer ni tada se jezik poezije nije podudaraao s govorom puka. Ono što je zanimljivo jeste činjenica, izgleda ipak zakonita, da su brojni oblici u Nenadića usklađeniji sa standardnojezičnom normom. Samo se, inače nedosljedno, javlja zamjenica *tko* mjesto *ko* u Brajkovića, i genitivsko *h*, koje je kroz drugu polovinu XIX vijeka bilo

⁸⁸ M. Rešetar, *Die schtokavische Dialekt*, Wien, 1907, 100.

sporno a zadržalo se u Nenadića i u crnogorskim govorima, dok je, i pored napora Veberove škole, na zapadu iščezlo. Nenadić se opirao i nastavku *-u*, u Leskinovoj grupi (*radu, nadu = nadaju, ulazu*), iako se taj nastavak i danas ponekad čuje u Kotoru, a i drugde. Očito je, dakle, da je Nenadić, osim onijeh razlika koje poeziju često odvajaju od prostoga govora puka, stvarao i sam te razlike, zato što je nastojao da piše po nekome svojem sistemu, praveći kompromis između običajnog govorenja i pravila kako ih je on shvatao i tumačio. I nije mogao da se otme talijanskome *gl* za *lj*, iako ima i *lj*, pa piše dosljedno: *hfagljenom mudrosti, gljubechi Tvoju Svetu Ruku, Naučiteglja...* sve na prvijem stranicama Nauka.

Ozbiljnu teškoću u izučavanju ovoga pitanja predstavlja činjenica da nemamo studije o govoru Dobrote, jer Nenadić je tamo boravio preko trideset godina, pa je to moralo uticati na njegov jezik. Iako su i Dobrota i Perast bili pod istom mletačkom vlašću, razdvajao ih je Orahovac, koji je bio pod Turcima, a povezivao morski, odvajkada otvoreni put. Omladina je bila na moru, stariji su se ljudi, a posebno žene i deca, kako tačno primjećuje Vuk, malo kretali, tako da je svakodnevna cirkulacija ljudi i jezika mogla da se vrši jedino preko trgovine. Da je takav kontakt bio nedovoljan da izgladi razlike, pokazuje Vukovo uočavanje tih razlika. Iako je taj često navođeni Vukov tekst, kojemu ni mi nijesmo mogli odoljeti, sračunat na izvjesne efekte (poređenje Negotinca i Trebinjanina ili Trebinjca), on odražava stvarno stanje. Da li su razlike između govora kako ga tumači Brajković i pisane riječi, kako je fiksira Nenadić, samo razlike u vremenu, ili je tu upleten i uticaj dobrotškoga govora? To pitanje teško možemo razriješiti. Sačuvana poezija baroka, u priličnoj mjeri zastupljena u često navođenome zborniku, otkriva velik uticaj narodne pjesme na dobrotške pjesnike, među kojijema većinu čine pomorci, ali otkriva i da je tijekom pomorcima bila poznata ljubavna lirika dubrovačkih i drugih hrvatskih pjesnika, pa su iz toga zajedničkoga majdana uzimali mnoge oblike, riječi i figure. Tako se poezija Dobročana kreće od nerazlikovanja narodne i umjetničke (tj. usmene i pisane) riječi u dobrotškoga paroha Franja Morandija (Bar, 360–363) ili anonimnoga pjesnika u pjesmi *Pred rastanak* (Bar, 102–103) do imitacije petrarkističke lirike u anonimnoga pjesnika u *Poklonstvu* (Bar, 106–107), a sve su to ili Nenadićevi savremenici ili samo nešto mlađi od njega, u svakom slučaju pisci s kraja XVIII v. Logično bi bilo pretpostaviti da je Nenadić ne samo poznao ove raspjevane Dobročane već i razmjenjivao s njima rukopise i da je u njegovu djelu iz zrelijega perioda izvršena kontaminacija peraškoga i dobrotškoga govora, filtriranoga kroz tradicionalni način stihovanja.

Četiri uticaja na Nenadićev jezik

Analiza može jedino da dokumentuje uticaje aksiomatske prirode. Na prvi pogled, već mapa nam kaže da je pisana riječ u Boki mogla da pretrpi uticaje: dubrovačke i dalmatinske književnosti, istočnohercegovačkoga govora, crnogorskih kontinentalnih govora i svoje sopstvene tradicije i zakonitosti.

Namjerno smo izbjegli pominjanje dubrovačkog govora, jer Budmani nam otkriva da je i na području Republike bilo istoga onog separatizma koji je uočen u Boki. Budmani piše da se u župi koja dijeli Dubrovnik od Cavtata govori hercegovački, naravno ne bez dubrovačkoga upliva, a kad „Šipanjani govori, rekao bi da se ruga Durbovčaninu“.⁸⁹ I pored živijih trgovačkih i, šire shvaćeno, pomorskih veza Bokelja i Dubrovčana, Korčulanaca i Pelješčana, a možda upravo zbog razgranatosti veza s tako raznolikijem govornim sredinama, uticaj nije mogao da prostruji kroz govornu riječ već kroz literaturu, koja je ovde prepisivana a ne samo čitana. Pretakan je Osman u deseterac i taj je poduhvat pripisivan Zmajeviću, kao i mnogi drugi. Osman je i prepisivan i Balovićev prijepis je sačuvan. Omiljena je bila Palmotićeva Kristijada. Sačuvan je lični primjerak Nikole Burovića koji je poslužio za identifikaciju njegova rukopisa i utvrđivanje njegova autorstva zbirke pjesama koja se nalazi u Bogišićevoj biblioteci (M 124). Na Kristijadu se inače ogledao i Marko Ivanović Moro u Spjevanju od odkupljenja svijeta (Venecija, 1815). Ovaj uticaj preko pisane riječi slabio je iz dva razloga: prvo, dubrovačka pučka prikazanja nijesu doprla do Boke a svakako su uglavnom i izgorjela u velikome požaru 1667. i nema ih ni u Dubrovniku, a drugo, ono što je objavljeno i sačuvano od te jadranske poezije bilo je ljubavno uzdisanje ili istorijska epopeja, a kanonici i drugi vjernici u Boki prepisivali su crkvene pjesme i prikazanja, u kojijema su igrali. Zato u Nenadićevu rječniku⁹⁰ nedostaje čitav niz leksema i sintagma hrvatske, dalmatinske ljubavne lirike koje se u njoj nalaze na svakoj stranici: *lipos, ljepos, slados, gizda, ljuveni plam, diklica, srdačce, mladost, cvit, prolitje, ljuveno ufanje*, a sve su ovo riječi uzete od jednoga pjesnika, Džora Držića.⁹¹

Tačke u kojijema se ukršta ljubavni bol i tuga za izgubljenijem sinom (Isusom) nijesu brojne pa je i leksika lirike i prikazanja različita. Kad

⁸⁹ Dubrovački dijalekat: *kako se govori*, Rad JAZU, LXV, 1883, 155–179.

⁹⁰ Ispisali smo sve riječi iz *Prikazanja muke Jezusove*, ali ih ne objavljujemo zato što računamo da će neko pokupiti sav rječnik ovijeh pisaca i ovoga doba, počevši od Andrije Zmajevića pa zaključno s Nenadićem.

⁹¹ Rafo Bogišić, *Leut i trublja*, Zagreb, 1971, 37–51.

prelistavamo rječnik *Prikazanja muke Jezusove* I. A. G. Nenadića, nameće nam se utisak da je to leksički fond nekog trezvenog, možda čak proznoga djela. U stvari, prikazi na prikazanje upozoravaju baš na diskurzivni i racionalni karakter djela koji je u suprotnosti s karakterom i lirike i komedije u Dubrovniku.

Imenice, videli smo, čuvaju dental *t* na kraju, za razliku od hrvatskih pjesnika toga vremena, koji skraćuju imenice na oblike: *slados*, *ljepos*, *rados*, *mlados*. Leksički fond je, takođe, različit. U zamjenicama uočljive su kraće forme, jer je na to navodio zakon stiha odnosno sloga: *tva*, *ma*, *ka*. U ovome se Nenadić podudara s Dubrovčanima i drugim Dalmatincima.

Brojeva je u Nenadića malo, a inače imaju potpun, pravilan oblik, bez skraćivanja koje navodi Budmani (*jedanes*, čl. 11). U NeN ima *cetteri* = četiri (30).

Infinitiv glagola često je u svih bez *-i*.

Ako pridemo detaljima, videćemo da je *jotovanje* u Dubrovčana zaostalo, a naglašeno je u crnogorskome jeziku. *D* i *t* pred *-je* ne slijevaju se u *đ*, piše Budmani (čl. 16). Kod Nenadića je obratno. Ako on, na primjer, napiše: *Dje moxemo Bogga molit?* (Nauk, 80), onda je jasno da ono prvo ne može da se izgovara *dje* nego *đe*. *M* na kraju riječi u Dubrovniku prelazi u *n* (*činin*, Isto, čl. 23), dok ove pojave u Nenadića nema. Oblici kao: *ljuski*, *gosposki*, koje navodi Budmani (27), takođe ovamo nijesu poznati. Glas *z* (*dz*), npr.: *spendza*, *midzerija*, *dzora*, *jedzero* (28), nije se mogao u Nenadića dokumentovati, jer za taj glas on nema posebne grafeme. Slijedimo dalje Budmanija. Ispadanje *v* u srijedi: *sekrva*, *srbjeti*, ne može se dokumentovati, jer nema tih riječi. Ali imamo: *spati*, mj. *spavati* i *stati* kao u Budmanija. Umetnuto *d* u: *zdrio* je u MuNe nepoznato, jer nema primjera te vrste.

Nema „neograničkog *h*“, veli Budmani. Videli smo da ga i Brajković rijetko čuje u Perastu. Genitiv množine imenica u Nenadića je redovno sa *h*.

Sintaksička osobina koju pominju i Budmani (176) i Brajković (21) uglavnom se svodi na *kalkove*. To je duboko ušlo u narodne govore (*brat od tetke*, *brat od strica*, *sin od zeta*). Brajković navodi primjer: *obučen od žene*, a u Nenadića su česti oblici: *naacin za uvjexbati*, *za izgovarati*, *za ispuniti moje duxnosti*, *na nauku od knjigah*.... Ovo su uticaji uočljivi na širokom području prostiranja mletačke uprave i u susjednijem krajevima.

Kao što se vidi, pojedinačni primjeri ne otkrivaju mnoštvo uticaja dubrovačke književnosti na Nenadića.

Stegnuti zapovjedni način: *činmo, hodmo*, uslovljen je i dinamikom stiha a treće lice množine prezenta izvjesnijih glagola na *-u* doista je zajedničko i Nenadiću i Dubrovčanima, ali i narodnijem govorima! Razdvojen izgovor osnovnoga i pomoćnoga glagola u futuru tipa: *činit ćeš*, što je grafijski povezano ali je u izgovoru nužno razdvojeno, jedna je od osobina koja veže Nenadića za hrvatski pravopis, ali, istorijski gledano, on se podudara s vladikom Danilom, koji ima primjera sa: *bit ću*, ali „uvek na kraju nekih pisama *u ustaljenoj frazi* kojom vladika Danilo obično završava pismo upućeno predstavnicima mletačke vlasti u Kotoru, a koja glasi: *i ostajem i bit ću na službu*“,⁹² kao da vladika povlađuje kotorskome pisaru. Iz istoga razloga se i on i vladika Sava titulišu kao *biskupi* iako je upravo na latinskome *episcopus*, jer su latinski oblik prigrllili pravoslavni“. Vladika Danilo ima više nego Nenadić primjera sa srašćivanjem pomoćnoga glagola: *daćemo, vljeroaćete, imaćete* i sl. Petar I ima svega dva primjera dodavanja enklitike na duži oblik infinitiva: *biti ću*. Zanimljivo je da je ovaj oblik češći u Njegoša, a današnji crnogorski govori ga ne poznaju.⁹³ Što se tiče infinitiva, Nenadić ima počesće *rijet*, što je očit dubrovački uticaj, ali bi poređenje odlomaka možda dalo drukčiju sliku, jer za podudarnost i sličnost važna je *učestalost* izvjesnijih oblika. S naše strane možemo ukazati na sličnost u oblicima zamjenica: *ovemu, uz ovem, bez tega, temu* jer Nenadić ima *tome* i *tom*. Neka sintagma bi se prepoznala iz Gundulića (*Neka sljeze trijes ognjeni*, Dra, 210).

Drugi uticaj mogao je doći s istočnohercegovačke strane. Kad pominjemo istočnohercegovački govor, mislimo na njegovu koncepciju kako ju je razradio Asim Peco⁹⁴ i na činjenicu da su mnogi oblici istočnohercegovačkoga i „zetskijeh“ govora istovjetni. Ne zaboravimo takođe da je Perast dugo bio potpuno odsečen od bliskoga Risna, preko kojega je mogao doći taj uticaj. I još nešto: u zapadnocrnogorskim govorima, koje su neki (Vušović) nazivali istočnohercegovačkim, postoje brojne lokalne razlike. Primjera radi, Piva ne zna za *h*. Nikšićka župa gubi *j* u: *edva, esam, esi, trebau* i sl. Stanje je, dakle, svuda raznoliko kad je u pitanju jezička mikrostruktura.

⁹² Mladenović, 37.

⁹³ Branislav Ostojić, *Jezik Petra I Petrovića*, CANU, Titograd, 1976, 172.

⁹⁴ *Govor istočne Hercegovine*, SEZb, knj. XIV, Beograd, 1964. Rešetar je za dubrovački govor konstatovao i kanovačku osobinu: *onom dobrom ženi, u mojom ruci*, dok istočnohercegovački ne zna za ovu osobinu. U dubr. je redovno: *mačom, nožom, kraljom*, što je u istočnohercegovačkome uvijek na *-em*. Rešetar kaže da dubr. nema imperfekta „osim bješe“ a ni aorista „nema nikako“. U istočnohercegovačkome ti su oblici, naročito aorist, obični, piše Peco (str. 22–23).

Razliku između istočnohercegovačkoga i dubrovačkoga Peco je sažeo na ovijeh nekoliko tačaka: 1) Nejednaka im je zamjena starog *jata*. 2) Istočnohercegovački zna za jotovanje svih suglasnika ispred *jata*, dubrovački ne zna. 3) Suglasnik *m* na kraju riječi u dubrovačkome se zamjenjuje suglasnikom *n* (jesam : jesan). Istočnohercegovački ne zna za tu osobinu. 5) U istočnohercegovačkome nemamo skraćivanje dugoga vokalnog *r* kao u dubrovačkome. 6) U dubrovačkome je *jena*, *jana*. U istočnohercegovačkome samo *jedna*, *jadna*. 7) Prema dubrovačkome *tega*, *temu*, *ovega*, *ovemu*, istočnohercegovački zna samo za *toga*, *tome*, *ovoga*, *ovome*. 8) Dubrovački zna za nastavak *-man*: *kokošiman*, *nožiman*, *zubiman*, *rukozan*, što je u ovome drugome nepoznato...

Iz svih navedenih primjera vidi se da je Nenadićev jezik bliži istočnohercegovačkome, odnosno onijem oblicima koji su mu zajednički s crnogorskim govorima, nego dubrovačkom. Da bismo bili sigurniji u pravu prirodu istočnohercegovačkoga govora, navešćemo, prema Pecu, njegove osnovne odlike: 1) Ima dosljednu ijekavštinu, „naravno sa izuzecima za koje zna i književni jezik ijekavskog narječja“. Ova je osobina zajednička i Nenadiću i ostalijem crnogorskim govorima. 2) Redovno je zastupljeno *nijesam*. Ovo je također zajednička karakteristika pomenutih govora. 3) Istočnohercegovački ne zna za ikavizme. Tu je razlika, jer ikavizama ima i na Crnogorskom primorju i u zaleđu. Rešetar⁹⁵ zabilježio je ikavizme u Zeti (Mahala, Golubovci, Berislavci): *pobilio je*, *mliko*, *sino*, *snig*, *srida*, *svit*... Pod 4. i 5. Peco navodi jotovanja koja su također zajednička. 6) Svi na ovome području razlikuju *č* i *ć*, *dž* i *đ* (džak : đak), *lj* i *j*, *nj* i *n*. Ovo je također zajednička osobina. 7) Grupa *št* u: *šteta*, *ognjište*, *bunjište*, čuva se u svijem navedenim govorima. 8) Grupu *žd* (*dažddevnjak* i sl.) teško je kontrolisati jer u Nenadića nema primjera, dok je u govorima uobičajena. 9) Promjena imena je *Pero* > *Pera* > *Peru*, svuda ista. 10) Prisvojni pridjev je na *-ov*, prema istome pravilu. I tu su ovi govori saglasni. 11) Enklitički ovlik *vi* (= vam) je „u svakodnevnoj upotrebi“ i izvan istočnohercegovačkih govora. 12) Nastavci starijih tvrdih osnova: *vrućijem*, *tvrdijem*... također. 13) Imperfekta je poznat, iako nije čest, a češći je nego u centralnohercegovačkome i zapadnohercegovačkome. Istina, nešto je rjeđi nego u ostalijem crnogorskim govorima. 14) Daničićev ak-

⁹⁵ *Der štokavische Dialekt*, 79/80. No D. Majić je ovo zabilježio isključivo kod muslimana. (*Starinske crte u govoru našeg kraja*, „Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije“, 4, 1933. Konačnu riječ o ovome dao je Adnan Čirgić u knjizi: *Rječnik govora podgoričkih muslimana*, ICJJ, Podgorica, 2007, s analizom u Predgovoru 5–38.

cenat: *držimo*, *čitamo* poznat je u svijem navedenim govorima. Što se tiče zapadnohercegovačkoga, taj govor nema dosljednu ijekavštinu; odrečni je oblik *nisam*; ima ikavizama; jotovanje je nepotpuno; mnogi se razlikuju č i ć i sl.; promjena je imena *Jovo* > *Jove* > *Jovi* a u skladu s tijem i prisvojni pridjev: *Jovin*, *Radin*; u padežima imamo nastavke starijih mekih osnova: *tvrdim*, *vrućim*, *našim*. U centralnohercegovačkome, osim mješavine dva navedena govora, imamo i *lj* zamijenjeno sa *j*: *ljudi* : *judi*; *ulje* : *uje*, poznato u Konavlima ali ne u Boki.

Zaključak: Nenadićev jezik bliži je istočnohercegovačkome dijalektu nego dubrovačkome, ali ta sličnost dolazi zbog podudarnosti istočnohercegovačkih i crnogorskih govora, jer je Nenadićev jezik dio crnogorskoga jezika. Jedina vidnija osobina koja Nenadića veže uz istočnohercegovački, koja nije i zajednička, jeste sažimanje -ao u -o u glagolskom pridjevu radnom: *bacô*, *došô*, *čekô*, *obrô*, *pošô*, dok u govorima kontinentalne Crne Gore imamo: *bacâ*, *čekâ*, *došâ*.

Postoje brojne razlike između Nenadićeva jezika i istočnohercegovačkih govora koje je obradio Peco. Grupa *hv*, u Nenadića konstanta, u istočnohercegovačkim je često pretvorena u *f*.⁹⁶ Sekundarno *h* (75) ovde nije zabilježeno (*februar* npr.). *H* se ne mijenja u *g* (*živijeg*, *zlatnijeg*, *ig*), kao što je u primjerima koje navodi Peco.⁹⁷ Gubljenje glasa *h* takođe u Nenadića nije zapaženo. Međutijem, sekundarna vrijednost *jata* je zastupljena (u primjerima tipa: *krompijer*).⁹⁸ Krupna je razlika u genitivu množine imenica. Peco navodi: *dinara*, *dubova*, *vukova*.⁹⁹ Nenadić ima -*ah*: *neđeljah*, *mukah*, *tugah*.

Nenadićev kontakt s istočnohercegovačkim govorom nije, razumije se, bio moguć preko literature već jedino preko doseljenika. Kad je već riječ o tome, zaboravlja se i na obratnu migraciju, iz Boke u Hercegovinu, kako je to dokumentovao isti Peco.¹⁰⁰ Ipak, većina osobina koje Nenadićev jezik vežu s istočnohercegovačkim govorima upravo su one koje su zajedničke istočnohercegovačkim i crnogorskim govorima.

⁹⁶ Peco, 76.

⁹⁷ Isto, 74.

⁹⁸ Isto, 60.

⁹⁹ Isto, 118.

¹⁰⁰ Iz etnografske literature Peco je izveo ove podatke: u Bilećkim Rudinama bilo je 12, 7, to jest 1/6 starinaca, 39, to jest 74% doseljenika iz Crne Gore, 16,02% iz Boke a u Zupcima, Šumi i Površu iz Crne Gore je 29,37% doseljenika, iz Boke i Dalmacije 21,77%. Ovde su iz Kuća 2 porodice a po jedna iz Rovaca, Cuca, Ćeklića, Drobnjaka, Ozrinića, Povije, Trešnjeva, 3 porodice iz Herceg Novoga, jedna iz Risna. Ovaj „obratni“ migracioni proces iz primorja u zaleđe bio je uvijek u izučavanjima zanemaren.

Treći uticaj Nenadićev jezik pretrpio je od sušednih crnogorskih govora iz zaleđa. To je vrijeme kada je kontinentalna Crna Gora gotovo bez literature. Osim nekoliko pjesama vladike Vasilija u *Cetinjskom ljetopisu* i njegove *Istorije o Crnoj Gori* (1754), K. Radonjić: *Kratki opis Zete i Crne Gore* (iz 1774) i sličnijih spisa koji nijesu lišeni pripovjedačkoga dara, ostaju samo zapisi i pisma, kao uvod u leksički bogate, stilski i retorički razuđene poslanice Petra I. Dakle, kontinentalni uticaj dolazio je jedino preko govora doseljenika. No doseljenici su bili maltene svi, samo je neko došao prije deset godina a neko prije dva vijeka.¹⁰¹ To je i jedan od razloga za postepeno ujednačavanje crnogorskoga (koine) jezičkoga sloja na cijeloj teritoriji.

Ako po istoj Pecovoj strukturnoj shemi navedemo sličnosti i razlike jezika Nenadića i crnogorskih govora iz zaleđa, dobićemo ove rezultate: 1) Ijekavizam, sa primjesama ekavizma i ikavizma je zajednički. 2) Niječni oblik je – *nijesam*.) Jotovanje je nešto dosljednije u zaleđu nego u Nenadića, preko čije teritorije i prolazi struja jotovanja na zapad, đe se gasi. 4) Razlikuje se *č* i *ć*, *dž* i *đ*, *lj* i *j* (osim izuzetaka), *nj* i *n*. 5) O grupama *št* i *žd* nema se što reći, jer za ovo područje nijesu karakteristične ali su zato zanimljive grupe *šn*, *žn*, *šl*, *žl*, koje nastaju od *sn*, *zn*, *sl*, *zl*. U svakom slučaju, ta grupa ne prodiere ni do Dobrote ni do Perasta i u tome je jedna od razlika između Nenadićeva jezika i katunskih govora na primjer. Pešikan smatra da „starocrnogorska akcentuacija – budući da zahvata i Primorje i da se spušta u Zetsku ravnicu – nije mogla nastati u doba poslije pada Zete; u tom pravcu svjedoče i neke čisto lingvističke zakonitosti (akcenat na prvom dijelu nekadašnjih diftonga: *dioba*, *seoce*, *mijena* i sl.)“, iz čega izvlači zaključak da je „još u predtursko doba ocrtana osnovna podjela crnogorskih govora na 1. govore hercegovačkog tipa (iako tada nije bilo

¹⁰¹ Kao: otac pape Siksta V (1585–90), koji je iz Bijelskih Kruševica priješao na talijansku obalu; Nikola Mainjanin (Kotoranin, Modruški, 1480), koji je postao papin izaslanik kod Korvina i biskup modruški; Zmajevići, koji su s Njeguša sišli na Mrlatovo i dali dva katolička nadbiskupa; Pime, njihovi zemljaci, među kojijema i poeta laureatus Bernard; Bajo Pivljanin i njegovi hajduci; Milatovići, koji su naselili odjednom čitavo područje Stoliva; pet stotina doseljenika odjednom u Perastu, tako da su višak slali u Istru – sve su to samo ubodi igle na jednom goblenu koji ima još mnogo boja i konaca. Ako pogledamo spisak peraških bratstava (kazada), naći ćemo da su i oni koji imaju neko romanizirano prezime, kao Dentali (ali oni su Zubaci), Ballo (Balovići), Siloppi, po istijem mletačkim izvorima, došli odnekud s Istoka. Prezimena: Andrićević, Smilojević, Balević, Martinović, Petrović, Krstićević, Vukašević, Šestokril(ov)ić, Perojević, Ratković, Vulović, Mioković, Banijević, Stojišić, Tomašević, koje nalazimo među najvažnijim Perašanima dokaz su njihova porijekla.

naziva Hercegovina! – R. R.); 2. brdske (istočnocrnogorske) govore i 3. govore Stare Crne Gore i Primorja, možda već sa začecima diferenciranja i ova dva pojasa“.¹⁰²

Objavljujući mapu tih govora, Pešikan u korekturi dodaje, na susjednoj stranici, da mu je prof. Vujović saopštio da se zona *šn, žn* proteže i na Grbalj i da u tom smislu treba korigovati mapu. Na Brozovićevoj mapi hercegovački govor utiče na područje Risna, ali ne i sve do Orahovca.

Pešikan dalje kaže da je razdoblje od pada Zete pa negde do XVIII vijeka nesumnjivo predstavljalo vrijeme formiranja manje-više konačnijih dijalekatskih odnosa i granica na terenu Crne Gore. Dolazi do: a) oštrijeg odvajanja primorskih govora od starocrnogorskih i do jačanja njihovih veza s našim primorskim pojasom uopšte, što je, svakako, uslovljeno mletačkom okupacijom; b) znatnijeg izdvajanja i osobenijeg razvoja „starocrnogorskih“ govora, o čemu najreljefnije svjedoči nominativ tipa *Mare* (mj. *Mara*), pojava pretvaranja *sn, zn, sl* i *zl* u *šn, žn, šl, žl*, zatijem čuvanje glasa *h* i dr.¹⁰³

Pošto smo već pomenuli da ovo pretvaranje nije zahvatilo Primorje dalje od Grblja, treba da dodamo da se u Nenadića ipak nadje *š-nj* u vezama proklitike i zamjenice *sc gnime = š njime*, što je pojava koja se zatiče na širokom prostoru, a i u Hektorovića.¹⁰⁴ *S* ispred *lj* postaje *š* (*mišlju*).

Ako se pozabavimo hronologijom ove pojave, naći ćemo da „poznata promena grupa suglasnika *sn, zn, sl, zl* u *šn, žn, šl, žl*, koja spada u jednu vrstu asimilacije suglasnika po mestu obrazovanja¹⁰⁵ i koja je zastupljena u nizu današnjih zetskih govora“¹⁰⁶ u jeziku vladike Danila nije zastupljena nijednim primjerom!¹⁰⁷ U narodnijem govorima njegova vremena ova pojava bila je poznata, iako se navedene grupe bez završene asimilacije javljaju u jeziku vladike Danila, vladike Vasilija i u djelima Njegoša. Međutim, pojava je maksimalno ostvarena u Diki crnogorskoj S. M. Sarajlije. Nju je, uostalom, Vuk u predgovoru Srpskih poslovice (1836) istakao kao bitnu osobinu „starocrnogorskih“ govora onoga vremena, a za nju znaju i drugi crnogorski govori. Ta se razlika između Nenadićeva jezika i „zetskog dijalekta“ razvila kasnije pa je, u istorijskom smislu, i nema!

¹⁰² M. Pešikan, Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori, Beograd, 1965.

¹⁰³ Isto, 350/351. M. Stevanović, Istorija, 39/40.

¹⁰⁴ Mladenović, Jezik P. Hektorovića, Novi Sad, 1968, 18.

¹⁰⁵ Pešikan, 111.

¹⁰⁶ Miletić, Crmnički govor, SDZb, knj. IX (1940), 350–351.

¹⁰⁷ Mladenović, Jezik vladike Danila, 95.

Muška dvosložna imena s dugouzlaznijem akcentom na prvome slogu tipa: *Pero*, *Rade* imaju promjenu kao *Marko*. Ova promjena teško se dokumentuje u prikazanjima Nenadića, jer nema odgovarajućih primjera, ali se u njegovu jeziku potvrđuje iz *Šambeka* (*Pisa u Tebe dondu Radu*). Isto bi se odnosilo i na prisvojni pridjev.

Enklitički oblik za dativ množine *vi* (= vama) takođe je zajednički za sve tri grupe govora – bokokotorske, govore crnogorskoga zaleđa (odnosno, za sve crnogorske govore) i istočnohercegovačke.

Stare tvrde osnove u promjeni pridjeva i pridjevskih zamjenica (*vrućijem*, *tvrdijem*) predstavljaju još jednu zajedničku osobinu navedenih govora.

U pogledu imperfekta, naći ćemo sličan omjer kao u djelima Petra I. Ostojić je nabrojao 141 primjer aorista prema 33 primjera imperfekta.¹⁰⁸ I u Nenadića je aorist češći.

Time smo iscrpli spisak, kako ga koncipira Peco, karakterišući istočnohercegovačke, centralnohercegovačke i zapadnohercegovačke govore kao i dubrovački govor.

Vratimo se sada glagolskom pridjevu radnom. U Nenadića smo dokumentovali: *našo*, *reko*, *došo* prema crnogorskom *naša*, *doša*. I ovo je pojava kojoj je trebalo vremena da se ustali. Najstariju potvrdu (primjer: *došo*) Daničić navodi iz početka XVI vijeka iz jezika N. Ranjine, a s kraja toga vijeka iz jezika D. Zlatarića. A. Vajan pominje četiri primjera s *-a* nastalih iz *ao* i *‘l*, dok Pešikan u jednom pismu iz XVIII vijeka, iz Cuca, navodi nesažete oblike *dao*, *podržao*. Mladenović povodom ovoga ističe da se „bar za njeguški govor mora uzeti da je u prvoj polovini XVIII veka, a i pre ovog vremena, došlo do pojave eliminisanja grupe *-ao*“.¹⁰⁹ Znatno mlađa građa iz jezika Petra I (najstarije pismo iz 1796. godine) pokazuje sažete i nesažete primjere: *ao* > *a*, *ao* > *ao*, a izvjesni leksemi javljaju se u dubletima kao: *pisao*, *pisa*; *poslao*, *posla*; *došao*, *doša*. Tendencija je, dakle, jasna. Promjena nije bila sasvim završena, ali je uvijek vodila k sažimanju *ao* u *a*. Međutim, u govorima ševerne Crne Gore *ao* je davalo *o*, kako to Vušović navodi za Nikšićku Župu a Jovan Vuković za Pivu i Drobnjake.¹¹⁰

Pogledajmo još jednom kakvo je stanje u genitivu množine. Peco za istočnohercegovački govor kaže: „Kao što se može i očekivati, u ovom

¹⁰⁸ *Jezik Petra I*, Titograd, 1976, 165/166.

¹⁰⁹ *Jezik vladike Danila*, 84.

¹¹⁰ Navedena djela, 13 i 21.

govoru najobičniji je genitiv množine na *a*“. Peco ne navodi nijedan primjer sa *-h*. U jeziku vladike Danila, kao što znamo – starijeg od Nenadića, ima genitivnih nastavaka *-ah*, *-ih*). Na *-ah* su imenice muškoga roda, donekle imenice srednjega roda i u najviše primjera imenice ženskoga roda. Na *-ih* su imenice ž. r. na suglasnik. Genitiv bez nastavka inspirisan je uglavnom knjiškom, rukopisnom tradicijom.¹¹¹ Petar I ima najčešće genitiv na *-ah*. Ostojić navodi samo tri primjera na *-a*.¹¹² Prema frekvenciji nastavka *-ah*, *-a*, *-ih*, Ostojić kaže: „U našem materijalu nesrazmjerno su brojniji primjeri sa suglasnikom *h* na kraju“. Kao što smo ranije dokumentovali, Nenadić se u ovom karakterističnom primjeru sasvim priklanja uz kontinentalne crnogorske govore koji su se, na ovaj način, spuštili do same obale.

Prema do sada ispitivanjem uticajima, Nenadićev jezik nalazimo u najbližem kontaktu s govorima zaleđa i jezikom njegovijeh bliskih pret-hodnika i nasljednika, vladike Danila i Petra I. Osim glagolskog pridjeva radnoga, nijesmo našli nijednu krupnu razliku između Nenadićeva jezika i okolnijeh govora. Mogli bismo uzeti za kontrolu jezik Vuka Popovića Rišnjanina, koji je život proveo uglavnom u Kotoru i Stefana M. Ljubiše, Budvanina, koji je dugo živio u Zadru i Beču. Na osnovu studije o njihovijem padežima Mato Pižurica je došao do zaključka da se Popović i Ljubiša vezuju za isti dijalekatski tip, ali ipak za njegove različite zone, jer je Popović bliži srednjokatunskom govoru, dok je Ljubiša predstavnik govorne zone koja se bliže priključuje Crmnici i dijelu jugoistočne zone srednjokatunskih govora.¹¹³

Četvrti uticaj na Nenadićev jezik izvire iz sopstene tradicije.

U ovom smislu karakterističan je primjer Mrko(je)vića, na čiji se jezik gleda kao na arhaizam.¹¹⁴ Taj jezik čuva neke riječi i oblike iz naše starine (primjera radi, *lačan* – gladan, *lajno* – izmet, kao u slovenačkom i češkom; *zajeac* (zec), *gredjet* (dolaziti) iz najstarijih staroslovenskih spomenika, *kosma* (kosa), *kami* (kamen), *bratnji* (bratov) i sl.

Pod uticajem mletačke okupacije jednoga dijela i turske okupacije drugoga dijela Boke te pod dejstvom donesenijeh shvatanja plemensko-

¹¹¹ Mladenović, 129/130.

¹¹² Nav. djelo, 128, 137.

¹¹³ Mato Pižurica, *Upotreba padeža u jeziku S.M. Ljubiše i V. Popovića*, u „Prilozima proučavanju jezika“, knj. 5, Novi Sad, 1969, str. 237.

¹¹⁴ Vujovićeva studija u SDZb knj. XVIII, 73–398. Rad: *Je li postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji* Vujović je objavio u „Zborniku za jezik i književnost“, knj. 1, Titograd, 1972, 1–5. Zapravo, mi smo ga koristili prema ovom izdanju a prvobitno je objavljen u JF XXV/1–2, 511–517.

rodovske organizacije, stanovnici Boke su živjeli u mnoštvu izdvojenijeh opština odnosno komunitadi, koje su se u duhu ondašnjega govora nazivale *državama*. U uslovima takvoga separatizma postojala su samo dva integrativna procesa: latinička pismenost i literatura širega područja pod Mlečićima i u slobodnome Dubrovniku, s jedne strane, i doseljenička masa u više slojeva, s druge strane. Kontaminacija ovijeh uticaja: jadranskoga područja i pretežno crnogorskoga, a zatim i „hercegovačkoga“ zaleđa, u kome je opet bilo masovno doseljavanje iz Crne Gore (!), dala je onaj tip jezika koji je podudaran s nekim osobinama jedne i druge struje.

Već čitanje Zmajevićeve *Slovinske Dubrave* (inspirisane zemljotresom 1667), uvjerava nas da je taj tip govora, sto godina prije Nenadićeva *Nauka*, zasnovanoga na običajnom govorenju, već bio izgrađen. Prvi stih nudi nam *proljeće* mjesto *prolitja*, drugi *radost* u zamjenu za *rados*. Već u prvom stihu imamo aorist *bješe*, u četvrtom imperfekat *cvjetaše*. Grupa *tk*, koja se u Nenadića još uvijek, mada s izuzecima, održava u oblicima zamjenica: *tko*, *tkoji*, *tkomu*, u Zmajevića je već razbijena. U *Slovinskoj Dubravi* čitam: *koji* (17, 72, 127, 140, 154), *koje* (122, 237, 315), *koju* (44, 161), *komu* (281), *koga* (305), *kojemu* (10), samo jedan primjer skraćenoga oblika *ki* (298) i nijedan primjer grupe *tk*.¹¹⁵ Zar je onda čudno da te grupe nema ni u Marka Balovića, 1733. godine? No koliko god u ovome Zmajević bio savremeniji od Nenadića, po grupi *hv*, koja je u njega, razvijena on je bliži govoru puka a udaljeniji od normativnoga jezika do kojega je Nenadiću stalo, prije nego su te norme *urednopisanja* i ustanovljene. On se trudi da ih sam nađe, idući tragovima Vitezovića, Ignjata Đurđevića i drugih. I u tome je jedna od osobina njegova jezika. On neke oblike održava vještački, smatrajući da su pravilni.

Videli smo, dakle, da već Zmajević ispoljava neke osobine bokeljskih govora, iako je pod uticajem dubrovačke literature. Prema svjedočenju Vulovića, on je imao „izpis svih umotvorijah dubrovačkihih pjesnika“.¹¹⁶ Njemu se pripisivalo prevođenje *Osmana* na deseterac! Bez obzira na to da li je on to činio, ili inspirisao, bez obzira, čak, i na pitanje da li je s time imao ikakve veze, to je podatak o drugoj jakoj struji – narodnoj poeziji.

Taj pokret ostavio je jedan opipljiv rezultat: mnoštvo rukopisnijeh zbirki narodnijeh pjesama, bugarštica i onijeh u desetercu, lirskih pjesama, počašnica i sl. I dok je uticaj dubrovačke literature morao postepeno da

¹¹⁵ U zagradi je broj stiha prema Miloševićevu izdanju, Anali HI Dubrovnik, god. XII, 1970, 297–329.

¹¹⁶ Vulović, pismo Bogišiću. M. Pantić, u „Zborniku istorije književnosti“, II, SAN, 1961, 203–231.

slabi, uticaj narodnoga govora je jačao. Uostalom, i sam Nenadić javno se opredijelio za *običajno govorenje* u *Nauku* 1768. godine. A u istom smislu izjašnjava se i budvanski kanonik Kojović (1751–1845) na naslovnoj strani zbirke pjesama: „Versi ali rime slovinske po govorenju od Budve i njezine države...” (faksimil, Bar, 388).

Napomena o sintaksi

Sintaksu smo izdvojili iz opštega razmatranja o jeziku zato što je osobena sintaksa svih primorskih pisaca, i u Boki i u Dalmaciji, pod uticajem običajnog govorenja stvaranoga dugom mletačkom okupacijom. U tom smislu Nenadićev jezik ne ispoljava individualne karakteristike. Navešćemo nekoliko tipova ovijeh uticaja:

Prijedlog *od* uz imenicu vrši posesivnu funkciju: *vladavac od Jerusolima, poglavica od Žudjele, dvor od poglavice, vrata od dvora*.

Prijedlog *za* uz infinitiv takođe je kalk. Evo primjera: *Da ide ovamo za umriti, Što obećah za ispuniti, za slijediti tvu raseržbu, Za dat glase svemu puku, za vidjeti što se učini, Ali za dić' taku smutnju...* (Svi su primjeri iz *Prikazanja muke Jezusove*.)

Zapovjedni način glagola *činjeti* (*Čini ovdi da uljeze*), odgovara talijanskome: *Fa lo entrare*. Isto je i: *Da ga čini on mučiti*.

Poremećen je redosljed u *Smutio me si* (150), dok su pleonastične, talijanske forme: *Jaoh, puca mi srce u meni* i *Muti mi se srce u meni*.

Slovenski genitiv je u primjeru: *A ja držim da on neće Ozlovoljit puka ovoga*.

Poremećen odnos pravca i mjesta imamo u primjeru: *Uljego je ovdi u gradu* i dr. U NeN ima više ovakvih slučajeva, mada ima i pravilnijeh primjena (*ne imaju se đetići, ni druga muška čeljad kupiti u crkvi* – Nauk, 15).

Tako su naši primorski pisci čuvali leksiku od romanizama, ali su romanizmi neopaženo ušli u konstrukciju rečenice.

Ovo je, kako rekosmo, uvod u izučavanje jezika ovijeh pisaca. Za uvod, nadamo se, trud i nije bio toliko bezuspješan. Jezik je ovde samo jedan, iako važniji, elemenat *prikazanja* kao oblika narodnoga i umjetničkoga stvaralaštva. S obzirom na nizak umjetnički nivo svih bokokotorskih prikazanja, osim Nenadićevog, treba da zaključimo da je ovaj rad brojnijeh prepisivača, od kojih mnogi nijesu imali nikakve veze s bogoslužjenjem, prvjenstveno značajan za čuvanje narodnoga jezika u vrijeme mletačke okupacije. A održavanje pozorišne tradicije olakšalo je prodor svjetovnoga pozorišta i svjetovne drame.

Literatura

- Bogišić, Rafo: Leut i trublja, Zagreb, 1971.
- Bošković, Radosav: Uporedna gramatika slovenskih jezika, I, Beograd, 1968.
- Brajković, Tomo: Peraški dijalekat, Program C. K. Državne Velike Gimnazije u Kotoru za šk. godinu 1892/93.
- Budmani, Pero: Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad JAZU LXV, 1883.
- Čirgić, Adnan: Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji, Matica, br. 34/35, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008.
- Čirgić, Adnan: O klasifikaciji crnogorskih govora, Lingua Montenegrina, br. 2, Cetinje, 2008.
- Čirgić, Adnan: Rječnik govora podgoričkih muslimana, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Podgorica, 2007.
- Crnogorska književnost od XII do XIX vijeka, knj. 11, Cetinje, 1996.
- Drinov, M.: Заселение Балканского Полуострова Славянами, Москва, 1873.
- Držić, Džore: Stari pisci hrvatski, II, drugo izdanje, priredio Milan Rešetar, Zagreb, 1937.
- Erdeljanović, Jovan: Etničko srodstvo Bokelja i Crnogoraca, Glas SA XCVI, 1920.
- Hamm, Josip: Staroslavenska gramatika, IV izdanje, Zagreb, 1974.
- Jonke, Ljudevit: Književni jezik u teoriji i praksi, II izdanje, Zagreb, 1965.
- Kojić, Antun: Moje doba, izbor i prijevod S. Mijuškovića u „Luči“, br. 26, 1969.
- Kulišić, Špiro: Etnološka ispitivanja u Boki Kotorskoj, „Spomenik“ CIII SANU, Beograd, 1953.
- Majić, Dragoljub: Starinske crte u govoru našeg kraja, „Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije“, 4, 1933.
- Макаев, Э. А.: Общая теория сравнительного языкознания, Москва, 1977.
- Malić, Dragica: Jezik prve hrvatske pjesmarice, Zagreb, 1972.
- Maretić, Tomo: Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima, Djela JAZU, knj. 9, Zagreb, 1889.

- Martinović, Niko S.: Rešetarovo mišljenje o crnogorskom dijalektu, Stvaranje, 2, 1958.
- Miletić, Branko: Crnički govor, SDZb, knj. IX, 1940.
- Milošević, Miloš: Pjesnička poslanica Andrije Zmajevića postradalom Dubrovniku 1667. godine, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku god. XII, 1970.
- Milović, Jevto: Njgoš u slici i riječi, Titograd, 1974.
- Milović, Jevto: Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782), Cetinje, 1956.
- Mladenović, Aleksandar: Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika, Godišnjak FF u Novom Sadu, knj. II, 1957.
- Mladenović, Aleksandar: Jezik P. Hektorovića, Novi Sad, 1968.
- Mladenović, Aleksandar: Jezik vladike Danila, Novi Sad, 1973.
- Moguš, Milan & Vončina, Josip: Latinica u Hrvata, „Radovi Zavoda za slavensku filologiju“, 11, Zagreb, 1969.
- Musić, Srđan: Romanizmi u severo-zapadnoj Boki, Beograd, 1972.
- Nakićenović, Sava: Boka, Beograd, 1913.
- Nenadić, Ivan Antun: Slijepa pravda, Biblioteka *Luča*, Titograd, 1975.
- Nikčević, Vojislav P.: Crnogorski jezik, II, Cetinje, 1997.
- Ostojić, Branislav: Jezik Petra I Petrovića, CANU, Titograd, 1976.
- Pantić, Miroslav: Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka, Beograd, 1964.
- Pantić, Miroslav: Zbornik istorije književnosti, II, SAN, 1961.
- Paštrovske isprave XVI–XVIII vijeka, I, Cetinje, 1959.
- Peco, Asim: Govor istočne Hercegovine, SDZb, knj. XIV, Beograd, 1964.
- Pešikan, Mitar: Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori, Beograd, 1965.
- Pižurica, Mato: Upotreba padeža u jeziku S.M. LJubiše i V. Popovića, „Prilozi proučavanju jezika“, knj. 5, Novi Sad, 1969.
- Poezija baroka, Antologija crnogorske književnosti, II izdanje, Priredili: Niko S. Martinović, Risto Kovijanić, Slavko Mijušković, Čedo Vuković, Titograd, 1966.
- Popović, Miodrag: Istorija srpske književnosti – romantizam I, Beograd, 1968.

- Proza baroka, „Luča“, knj. 55, 1978.
- Rešetar, Milan: Der štokavische Dialekt, Wien, 1907.
- Rešetar, Milan: Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, Wien, 1907.
- Rešetar, Milan: Najstarija dubrovačka proza, Beograd, 1962.
- Rotković, Radoslav: Crna Gora i Dušanovo Carstvo, Cetinje, 1997.
- Rotković, Radoslav: Nacionalna misao vladike Vasilija, „Doclea“, DANU, 4, 2003.
- Rotković, Radoslav: Oblici i dometi bokotorskih prikazanja – Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka, Podgorica, 2000.
- Rotković, Radoslav: Pridjevske i zamjeničke promjene, sa posebnim osvrtom na dužine, Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, zbornik, Cetinje, 2005.
- Ružičić, Gojko: Jezik Petra Zoranića. Zadarski dijalekat u početku XVI v., Južnoslovenski filolog, IX (1930), 1–92, i X (1931), 1–90.
- Šafarik, Pavle: Serbische Lesekörner, Pesth, 1833.
- Šekularac, Božidar: Paštrovske isprave, III, Petrovac na Moru, 1999.
- Stanojević, Gligor: Crna Gora u doba vladike Danila, Cetinje, 1955.
- Štefanić, Vjekoslav: Hrvatska književnost srednjega vijeka, V stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1, Zagreb, 1969.
- Stevanović, Mihailo: Gramatika srpskohrvataskoga jezika, Novi Sad, 1954.
- Stevanović, Mihailo: Istočnocrnogorski dijalekat, Južnoslovenski filolog, knj. III, 1933–34.
- Stulli, Joakim: Rjecosloxe, Dubrovnik, MDCCCVI (1806).
- Tomanović, Vaso: O romanskim elementima u bokeljskim govorima i njihov odnos prema domaćim, Boka, 4, 1972.
- Vujović, Luka: Je li postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji, „Zbornik za jezik i književnost“, knj. 1, Titograd, 1972.
- Vujović, Luka: Mrkovićki dijalekat, SDZb, Beograd, 1969.
- Vulović, Srećko: Popis Narodnih Bokeljskih Spisatelja i njihovih djela, Program kotorske gimnazije za 1872/73, Dubrovnik, 1973.
- Vušović, Danilo: Prilozi proučavanju Njegoševa jezika, Južnoslovenski filolog, IX, 1930.

Radoslav ROTKOVIĆ

**INTRODUCTION TO THE STUDY OF BOKA KOTORSKA'S
MYSTERY PLAYS LANGUAGE WITH SPECIAL ATTENTION
PAID TO IVAN ANTUN NENADIĆ'S LANGUAGE**

The author lists basic characteristics of Boka Kotorska's mystery plays language, with special attention paid to Ivan Antun Nenadić's language. The language of mystery plays is compared to coastal speeches and language of our older writers such as vladika Danilo. The author pays special attention to orthography, accent, case-system, consonant groups, Nenadić's view on language and orthography, different influences on Ivan Antun Nenadić's language, some typical syntactic features, etc.

Key words: *Mystery plays, Montenegrin speeches, Montenegrin language, Ivan Antun Nenadić*